

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE ZNANOSTI
IZVANREDNI STUDIJ BIBLIOTEKARSTVA

Nakladništvo u doba Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj

Diplomski rad

Mentorica: prof. dr. sc. Daniela Živković

Studentica: Božica Petrač

Zagreb, 2013.

Sadržaj

Uvod	1
1. Nakladništvo, tiskarstvo i knjižarstvo – djelatnost do Drugog svjetskog rata	3
1.1. Nakladništvo	4
1.2. Tiskarstvo	6
1.3. Knjižarstvo	8
2. Povijesne prilike u Hrvatskoj u doba Drugog svjetskog rata	10
2.1. Nezavisna Država Hrvatska u Drugom svjetskom ratu	10
2.2. Antifašizam u Hrvatskoj u vrijeme rata	11
3. Nakladništvo i nakladnici u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)	13
3.1. Hrvatska državna tiskara	15
3.2. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti	17
3.3. Matica hrvatska	17
3.4. Hrvatski izdavački bibliografski zavod (HIBZ)	19
3.5. Ostali nakladnici u NDH	22
4. Knjižnice i cenzura u NDH	27
5. Partizanske tiskovine	30
Zaključak	32
Literatura	34

Uvod

Pisati o nakladništvu općenito ili u bilo kojem povijesnom razdoblju znači i promišljati o knjizi, o njenoj pojavi, vrsti, razvoju kroz povijest, umnožavanju, raspačavanju, čitanju tj. o poslovanju u sektoru knjige. Ako je knjiga u određenom razdoblju priznatija o njenom nastanku, čitanju i čuvanju vodila se veća briga i obratno, ukoliko je bila nepodobna cenzurirala se. Poznati erudit iz vremena NDH Pavao Tijan napisao je u listu „Spremnost“ napravi hvalospjev knjizi u Hrvata. Po njemu za hrvatsku kulturu je knjiga od neprocjenjive važnosti, jer sve što je stvoreno, stvoreno je u knjiga, i u knjigama. Po Tijanu, hrvatske knjige su riznica hrvatskog uma i duha. Tu citira A. G. Matoša da je hrvatski književnik najprirodniji i najčišći zatočnik hrvatskog jezika i hrvatske slobode. Knjiga je, po Tijanu, „najmoćniji akumulator naših narodnih energija i narodne naše otpornosti i onaj tko knjigu poštuje, taj je i knjigom poštovan.“¹

Autor piše knjigu, tiskar je tiska, a nakladnici i knjižari su posrednici između autora i kupca, odnosno čitatelja kome je ona i namijenjena. Veliku ulogu u tome da čitatelj dobije knjigu imaju i knjižnice. Knjiga se pisala na različitim materijalima, pa se tijekom vremena i mijenjala. U počecima kod naroda Starog Istoka: Sumerana, Egipćana, Hetita itd., pisalo se rukom na pločicama, kamenu, koži, drvetu i papirusu. Tada je pisarsko zvanje bilo cijenjeno. Tijekom antike i srednjeg vijeka, također rukom, pisalo se najčešće na papirusu, pergameni i papiru i to u skriptorijima koji su bili u sklopu škola ili samostana. Tada su pisci bili i nakladnici, a knjiga nije bila pretjerano skupa, pa se mogla širiti. Knjige su se razmjenjivale na središnjim trgovima i okupljalištima, na agori i forumu. U antici poslovi nakladnika i knjižara nisu bili razdvojeni. Veća potražnja za knjigom ide u helenističko razdoblje kada nastaju velike knjižnice u Aleksandriji, Pergamu, Antiohiji kao odraz stila i načina života. Knjiga je imala veliku ulogu u očuvanju kontinuiteta između antičke i srednjovjekovne kulture. U vrijeme Karla Velikog, proizveden je velik broj knjiga, što će omogućiti kulturni preporod, pa govorimo o tzv. „karolinškoj renesansi“. Kroz 12. i 13. st. intelektualni život se seli iz samostana u gradove i sveučilišta (Bologna, Pariz, Prag, Oxford). Samim time širi se i knjižna djelatnost - prepisivači, izrađivači pergamene, iluminatori, knjigoveže, knjižari. U Italiji se najviše razvilo nakladništvo i knjižarstvo. Posebno je bogata Firenca ulagala u

¹ Tijan, P. Najjači biljeg naše kulture. // Spremnost 2 (1943.). 71, 4. srpnja, str. 9

knjigu, znanost i umjetnost. U tom gradu postojala je i Ulica knjižara. Dakako, kroz ovo vrijeme govorimo o rukopisnoj knjizi.

Od Gutenberga ide nova era knjige tiskana, a papir je materijal na kojem se pisalo. Počinje širenje tiskarstva, a knjiga poprima sve veći značaj. Mogućnost masovne proizvodnje knjige, tehnikom tiska, i njezino raspačavanje trgovačkom mrežom stvorili su od knjige pravo gospodarsko dobro, kulturnog i obrazovnog karaktera. U najnovije doba pojavljuje se elektronička knjiga kao posljedica informatičke revolucije. To je jedna ili više računalnih datoteka omeđenog sadržaja. Uz tekst može donositi sliku i zvuk, a javnosti je dostupna na mreži ili materijalnom obliku. Dakle, knjiga tj. informacija danas je potpuno dostupna čitatelju.

Da bi nam sektor knjige bio još jasniji potrebno je objasniti pojmove vezane uz knjižnu djelatnost. Definicija knjige kaže da je ona neperiodična publikacija koja bez korica ima najmanje 49 stranica a objavljena je u određenoj zemlji i dostupna je javnosti. Djelo je duhovni ili literarni proizvod u apstraktnom smislu, bez obzira postoji li samo u rukopisu ili je na neki način umnožen. Temeljni pojam vezan uz knjigu je izdanje, koje je definirano kao ukupan broj svih primjeraka koji su otisnuti od istog sloga ili izrađeni iz iste matrice, bez obzira na to je li tiskanje ili umnožavanje izvršeno odjednom ili nekoliko puta, a jedan od načina objavljivanja djela je izdavanje. Fizička osoba ili korporativno tijelo koje se brine o izdavanju jedinice bibliotečne građe te snosi troškove njezina izdavanja i tiskanja i ima pravnu odgovornost je nakladnik. To je ujedno osoba ili organizacija odgovorna za proizvodnju i raspačavanje dokumenta. Na tržištu knjiga danas se, uz tiskanu knjigu, prodaje i neknjižna građa. Tim su pojmom obuhvaćeni mikrooblici: zvučni zapisi, filmovi, videokasete, plakati, razglednice, zemljopisne karte i ostale vrste karata, note itd. Publikacija je tiskani ili drugom tehnikom umnoženi duhovni proizvod u jednom ili više nakladničkih svezaka, odnosno, na jednom ili više slobodnih listova, ponuđen za široko raspačavanje, a raspačavatelj je nakladničko poduzeće koje po nalogu neke osobe ili drugog nakladnika preuzima samo raspačavanje neke publikacije ili brigu oko izrade iste, a da pri tome ne snosi nikakve troškove. Ako je autor ujedno i nakladnik, govorimo o piscu-nakladniku, u čijim se knjigama najčešće pojavljuju izrazi vlastita naklada ili vlastito izdanje.²

Među zakonima koji reguliraju tradicionalno nakladništvo osnovni je zakon o autorskom pravu i on predstavlja temelj nakladništvu i politike prema knjizi te regulira odnos između autora i nakladnika što uključuje i trgovinu knjigom.

² Živković, D. Elektronička knjiga. Zagreb : Multigraf, 2001. Str. 21 – 23.

Namjera mi je u ovom radu, provesti istraživanje kako se postupalo s knjigom, što je značila, kako se i koliko tiskala i bila dostupna čitatelju u periodu Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj. Naglasak je na nakladništvu u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske kada je, a šira javnost u to vjerojatno nije dovoljno upućena, knjižna djelatnost i nakladništvo doživjelo pravi procvat.

Metodom uspoređivanja časopisa, novina, zbornika, stručne literature itd.. prikazat ću djelovanje poznatih i onih manje poznatih nakladnika u vrijeme NDH, te istaknuti važnost pojedinaca koji su potisnuli svoju političku opredijeljenost i pridonijeli razvoju knjižne produkcije onog vremena.

1. Nakladništvo, tiskarstvo i knjižarstvo – djelatnost do Drugog svjetskog rata

Ove tri djelatnosti usko su povezane, no svaka je u nekom segmentu specifična. U prvim desetljećima postojanja tiskane knjige u osobi tiskara bile su objedinjene tri struke. Tiskar je tada nabavljao papir, izabrao rukopise za tisak, pregovarao s autorima i često sudjelovao u pripremama rukopisa za tisak, on se osobno, ili preko svojih agenata brinuo za raspačavanje knjiga. Već u 16. stoljeću dolazi sve više do razlikovanja poslova što ih obavlja tiskar i onih što ih obavljaju nakladnici i knjižari, pri čemu središnju ulogu od tiskara preuzima nakladnik. On se više bavi izdavačkom politikom, a posao tiskara ograničava se na tehničku proizvodnju knjige. U 15. st. počinje proces odvajanja knjižarstva od tiskarstva i nakladništva kao posebne profesije. Tiskarstvo i nakladništvo doživljavaju od početka 16. stoljeća do kraja 18. stoljeća pravi procvat. Velika knjižna proizvodnja u 16. i 17. stoljeću bila je uz ostalo, moguća i zato što je u to vrijeme postojala vrlo gusta i dobro uređena mreža knjižara koja je od tiskara i izdavača preuzimala knjige i dalje ih raspačavala.³ Raspačavanjem knjiga bave se u to vrijeme najčešće profesionalni knjižari koji svoje dućane imaju u svim većim mjestima. Doduše, nisu bili baš brojni knjižari, koji su mogli živjeti od trgovine knjigama. Uvid u njihovo poslovanje pokazuje da su se često morali baviti i uvezivanjem knjiga, pozlaćivanjem, prodajom papira i pergamenta, tinte i drugih potrepština za pisanje pa čak i tiskanjem knjiga. No, prodajom knjiga nisu se bavili samo knjižari, nego i izdavači koji

³ Stipčević, A. Povijest knjige. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985., str. 370

su nerijetko imali svoje vlastite knjižare, najčešće za prodaju vlastitih izdanja, ali i knjiga drugih izdavača do kojih su dolazili razmjenom.⁴

1.1. Nakladništvo

Nakladništvo je djelatnost kojom djelo postaje dostupno javnosti, a uključuje pribavljanje i odabir rukopisa, uređivanje, grafičko-likovno oblikovanje, organizaciju tiskanja ili drugog oblika proizvodnje, promidžbene djelatnosti te raspačavanje. Nakladnički proizvodi tradicionalnog nakladništva su tiskane knjige, brošure (ne periodične publikacije koje bez omota imaju najmanje pet, a najviše 48 stranica), serijske publikacije (novine, novinsko i revijalno nakladništvo), zemljovid i muzikalije. Od 1970-ih pojavljuje se audiovizualna građa koja se koristi uz pomoć elektronskog pomagala, a od 1990-ih razvija se elektroničko nakladništvo. Elektronički časopisi, a poslije i knjige, objavljuju se prvo u materijalnom obliku na disketama, CD-ima, a ubrzo zatim i na Internetu tj mrežna izdanja. U elektroničkom nakladništvu često se, u tom smislu, govori o proizvođaču. Nakladničkim ugovorom autor ili drugi nositelj autorskog prava na autorsko djelo prenosi pravo umnožavanja i stavljanja u promet tj. pravo izdavanja djela na nakladnika, koji se obavezuje da djelo izda o svom trošku.

Nakladničke kuće mogu biti opće ili specijalizirane, ovisno o stručnom području ili vrsti proizvoda koje objavljuju. Mogu se specijalizirati za izdavanje knjige za djecu, mladež, zvučne knjige, zemljovide i dr. Posebnu skupinu čine nakladnici stručnih i znanstvenih knjiga. Poznati su nakladnici u području prirodnih znanosti, tehnike i medicine udruženi u International Group of Scientific Technical and Medical Publishers (STM). Krajem 20. st. učestalo je spajanje više nakladničkih kuća, često s produkcijom istog ili sličnog tematskog područja u jednu korporaciju s većom ili manjom samostalnošću nakladnika. Nakladnici nota u članjuju se u jedinstveni identifikacijski sustav ISMN. Nakladnici knjiga u članjuju se u jedinstveni identifikacijski sustav ISBN, a podaci o njima dostupni su u svjetskom imeniku nakladnika (Publishers' International ISBN Directory). Na međunarodnoj razini nakladnici se udružuju u svjetsku udrugu IPA International Publishers Association.⁵

Kao što se nakladništvo razvijalo u Europi, u Hrvatskoj je pojava nakladništva vezana uz 1694. godinu, kada je Sabor predao zemaljsku tiskaru P. Ritteru Vitezoviću, koji je tiskao knjige s impresumom „Ex Musaeo meo graecimonti“ i prodavao ih u vlastitoj knjižari. Do

⁴ Ibidem, str. 372

⁵ Nakladništvo. // Hrvatska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999-. Sv. 7. 2004.

požara 1706. Vitezović je objavio oko 50 djela, pretežno kalendara i kronika.⁶ Nakon Vitezovića, kao izdavači javljaju se Isusovački kolegij i I. K. Weitz koji su 1740. izdali dva važna djela: veliki rječnik pavlina I. Belostenca latinsko-hrvatski „Gazophylacium“ i „Lexicon latinum“ isusovca Andrije Jambrišića. Ove su dvije važne knjige ujedno po svom opsegu i tehničkoj izvedbi dokazi već tada lijepo razvijenog tiskarstva.⁷ U isto vrijeme izdaju se, u znatno povećanom broju, školske knjige. Weitzovu knjižaru i tiskaru preuzima Antun Reiner poznat po tome što je objavio 1757. godine treće izdanje „Cythare octochorde“. U drugoj polovici 18. st. pojavio se u Hrvatskoj bečki tiskar i nakladnik, povlašteni dvorski knjižar s lektornim kabinetom J. Th. Trattner, koji je u Zagrebu i Varaždinu otvorio svoje podružnice. Bio je izdavač kratkotrajnih njemačkih novina „Kroatischer Korrespondent“ iz 1789., školskih knjiga i liječničkih djela za puk na hrvatskom jeziku.⁸ On je 1794. godine prodao svoju zagrebačku tiskaru biskupu M. Vrhovcu, kojem je posao vodio A. Novosel. Istodobno s Trattnerom u Zagrebu je kao nakladnik djelovao i tiskar J. K. Kotsche. Od 1808. godine u Zagrebu je djelovao Bjelovarčanin Franjo Župan (Suppan), tiskar i knjižar koji je u predilirsko i ilirsko doba imao golemu knjižnu produkciju. Iz Županove tiskare i nakladne knjižare koju je nakon njegove smrti naslijedio sin Ladislav, izašao je pretežno u starom pravopisu znatan broj širim slojevima puka namjenjenih hrvatskih knjiga. Isprva većinom molitvenici i druga nabožna djela, prigodni spisi, kalendari i školske knjige, a kasnije su slijedila i opsežnija djela kao Švearovo „Ogledalo Iliruma“ i „Njemačko-hrvatski rječnik“ Bogoslava Šuleka. Tamo su na kajkavštini izdana djela Tome Miklošića, grofa Janka Draškovića, Ljudevita Vukotinića, Ivana Kukuljevića i drugih. Napokon, tiskala su se kod Župana i prva tri godišta Gajeve „Danice Ilirske“, „Novine Horvatske“ i „Novine ilirske“. Uspješan nakladnik novina i knjiga, a kratkotrajno i knjižar bio je Lj. Gaj. On je 1853. od Lavoslava kupio poduzeće, ali ga je već 1856. prodao L. Hartmannu, kojemu se u poslu 1875. pridružio Albert Deutsch, a 1880. i Stjepan Kugli. U Gajevoj tiskari izašli su književni radovi iliraca: S. Vraza, P. Štoosa, I. i A. Mažuranića, D. Demetra, M. Bogovića, P. Preradovića, I. Kukuljevića. Iz te će nakladne knjižare 1902. godine nastati nakladna knjižara S. Kugli i A. Deutsch, a zatim nakladna veleknjižara Stjepan Kugli. U razdoblju Hrvatskog narodnog preporoda, nakladništvo je, kao najvažniji dio svog programa, imala Matica ilirska (od 1874. Matica hrvatska), a zatim Društvo sv. Jeronima. Od druge polovice 19. stoljeća najveći je nakladnik bila JAZU, današnja HAZU, koji je tada počeo objavljivati nizove: Rad, Starine,

⁶ Ibidem

⁷ Breyer, M. Nakladna poduzeća. // Naša domovina : zbornik / gl. ur. Filip Lukas. Zagreb : Glavni ustaški stan, 2, 1943.g., str. 1037.

⁸ Ibidem, str. 1038.

Građa, Ljetopis, Stari pisci hrvatski te znanstvene zbornike o hrvatskoj kulturi, povijesti i umjetnosti. Književno Društvo sv. Jeronima utemeljeno je 1868. godine i po godinama je najstarije iza Matice hrvatske. Uz niz molitvenih i različitih katoličko-moralnu i nabožnu literaturu izdavalo je djela domaćih i stranih pisaca: M. Budaka, V. Deželića, V. Klaića, A. Majera, A. Šenoe, J. Truhelke, H. Sienkiewicza, M. Twaina itd. Uz kalendar Danica koji je imao veliku nakladu, društvo je izdavalo knjige posvećene korisnoj pouci i zdravoj zabavi.⁹ Baš radi svoga bogatog i izabranog sadržaja Danica je postala jednom od najpopularnijih hrvatskih knjiga. Prve godine se tiskala tek u 3000 komada, a 1918. godine u 100 000 komada, uz 45 000 povijesnih knjiga. Tako je to društvo za pola stoljeća prodrlo u narod preko dva milijuna prodanih knjiga.¹⁰ Od 1869. godine Matica izdaje časopis „Vienac“, posvećen zabavi i pouci čiji je urednik Đ. Deželić. Tada se pojavljuje stranački časopis „Hrvatski sokol“, kojeg je uređivao D. Demeter, „Hrvatska lipa“, „Dom i svijet“, „Prosvjeta“, „Život“ itd. Početkom 20 .st. snažnoj nakladničkoj djelatnosti Matice hrvatske, Društva sv. Jeronima i JAZU-a, pridružilo se 1903. godine Društvo hrvatskih književnika koje je kroz 23 godine izdavalo mjesečnik „Savremenik“. Osnovano je više nakladnih knjižara koje su pokušale slijediti S. Kuglija: Đ. Trpinac, M. i S. Radić, J. Merkant, N. Andrić. Nakon Prvog svj. rata pojavili su se i novi nakladnici: Minerva Boinoza, knjižara Vasić itd. Izvan Zagreba u 18. i 19. st. nezaobilazni su bili nakladničko-knjižarski poduzetnici (često i tiskari), u Osijeku I.M. Divald, u Dubrovniku K.A. Occhi, koji među prvim svojim izdanjima objavljuje Della Bellin talijansko-latinsko-hrvatski rječnik iz 1785. g. i druga djela dubrovačkih pisaca i pjesnika. A. Martecchini je objavio Gundulićeva „Osmana“, također u Dubrovniku. U Rijeci je djelovala obitelj Karletzky, u Zadru je djelovao A. L. Battara, gdje je u vrijeme Napoleonove Ilirije (1806.-1810.) tiskano pet godišnja dvojezičnih hrvatsko-talijanskih novina „Kraglski Dalmatin- Il regio Dalmata“, prve hrvatske novine te kasnije 1844. pet godišta hrvatskog književnog časopisa „Zora dalmatinska“. U Karlovcu je djelovao I. N. Prettner, kod kojeg je 1832. J. Drašković objavio svoju „Disertaciju“, zatim A. Lukšić, te u Požegi M. Kraljević.

1.2. Tiskarstvo

Tiskarstvo je djelatnost koja se bavi postupcima oblikovanja i izrade tiskanih proizvoda kao što su knjige, časopisi, novine, plakati, tiskanice, vrijednosni papiri i sl.

⁹ Ibidem, str.1042.

¹⁰ Klaić, V. Knjižarstvo u Hrvata : studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige. Zagreb : Knjižare St. Kugli, 1922., str. 46.

Obuhvaća sve postupke kojima se ostvaruje otisak, od grafičkog oblikovanja, pripreme za tisak, samog tiska, do grafičke obrade.¹¹ Počeci tiskarstva vezani su uz otiskivanje pomoću pečatnjaka i reljefnih valjaka u glini i vosku, a u Kini u 11. st. i uz pomoć ideograma. Prvi počeci tiskarstva u današnjem smislu bili su motivirani željom da knjiga postane dostupna što širem krugu ljudi. Prijelaz s rukopisnih knjiga na tiskane omogućila je uporaba drvoreza, koji su se isprva rabili kao tiskovne forme za otiskivanje ilustracija, a tekst se naknadno dopisivao. Za knjige tiskane između 1430. i 1480. izrađivali su se drvoreze za tisak i tekst te ilustraciju. Osnovu suvremenog tiskarstva postavio je J. Gutenberg koji je 1440. počeo primjenjivati pomična slova i prešu za tisak. Tiskarska se boja na slog nanosila tamponom, na njega bi se stavljao navlaženi papir, koji se otiskivao s pomoću tiskarske preše. Na taj način Gutenberg je 1445. otisnuo Bibliju u nakladi od 100 do 200 primjeraka. Knjige koje su do 1500 godine bile tiskane na taj način, nazivaju se inkunabulama, a u 16. stoljeću se počinju sve više razlikovati od rukopisnih knjiga i poprimati formate i oblike kakvi su i danas u uporabi. U 15. st. pojavljuju se tehnike dubokog tiska (bakrorez, bakropis, i poslije bakrotisak), te 1796. po izumu A. Senefeldera litografija ili plošni tisak, iz koje se polovicom 20. st. razvio plošni indirektni tisak (ofsetni tisak), a koji je danas prevladavajuća tehnika. Prijelaz iz 20. u 21. stoljeće obilježen je pojavom digitalnih tehnika tiska.¹²

Hrvatski prvotisak „Misal po zakonu rimskoga dvora“, tiskan je 22. veljače 1483. godine. Mjesto tiskanja nije jasno definirano. M. Pelc pretpostavlja da je to bila Venecija, no kaže da postoji i teza da je Misal tiskan u ličkom Kosinju.¹³ To je prva knjiga tiskana na hrvatskom jeziku, na glagoljici služeći se kao predloškom ponajviše glagoljskim misalom kneza Novaka iz 1368. godine. Prve hrvatske tiskare bile su u Kosinju gdje je 1491.. bio tiskan „Brevijar po zakonu rimskog dvora“, a 1494. godine u Senju je započela s radom tiskara od koje imamo sačuvanih rukopisa. Tu tiskaru je utemeljio i vodio B. Baromić, tipograf koji je prije toga radio kao slogar u venecijanskoj tiskari A. Torresania. Baromiću su pomagala dvojica majstora, čija su imena otisnuta u kolofonu prve tiskane knjige u Senju, Misala iz 1494. godine: G. Turčić i S. Bedrečić. Koliko je poznato senjska je tiskara djelovala u dva kratka navrata oko 1494.-1496. i 1507.-1508. godine. Tiskala je ponajprije djela za potrebe klerika, redovnika i redovnica, odnosno drugih pismenih vjernika: misale, priručnike, rituale, vjerskomoralistična djela. Njihovi naslovi dovoljno govore sami za sebe:

¹¹ Tiskarstvo. // Hrvatska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999-. Sv. 9. 2004.

¹² Ibidem

¹³ Pelc, M. Pismo knjiga slika : uvod u povijest informacijske kulture, Zagreb : Golden marketing, 2002., str. 238.

Spovidopćena iz 1496. „Meštija od dobra umrtija“, „Navučnik plebanušev“, tj. župnikov priručnik, „Korizmenjak“ iz 1508. Nakon toga je njihova djelatnost ugasnula.¹⁴

Godine 1530. osnovana je u hrvatska tiskara u Rijeci. Njezin je utemeljitelj bio modruški biskup Š. Benja Kožičić, a objavila je pet glagoljskih knjiga. Najvažnijim tiskarskih središtem za Hrvate bila je Venecija gdje je 1495. tiskana prva hrvatska knjiga na latinici. To je „Lekcionar Bernardina Splićanina“. U 16. stoljeću tiskane su u Tubingenu i Urachu hrvatske protestantske knjige, a oko 1570. godine Juraj Zrinski u Nedelišću je osnovao tiskaru, koja je kasnije preseljena u Varaždin. Pravi razvoj tiskarstva u Hrvatskoj, povezanog s nakladništvom ide od Senjanina P.R. Vitezovića., koji u Zagrebu osniva Isusovačku, kasnije Zemaljsku tiskaru. O daljem razvoju nakladničke i tiskarske djelatnosti u Hrvata do Drugog svjetskog rata rečeno je ranije jer od tada su tiskari najčešće nakladnici i raspačavatelji tj. imaju vlastite knjižare.

1.3. Knjižarstvo

Knjižarstvo je skupni naziv za različite oblike trgovine knjigama, časopisima, zemljovidima, muzikalijama i dr. objavljenima na bilo kojem mediju. U povijesti je uz raspačavanje obuhvaćalo i proizvodnju knjiga i sličnih publikacija. Nakladnik može knjigu prodati izravno knjižari koja je trgovina na malo, no postoje i različiti oblici posredne trgovine (komisionarska prodaja, distribucijski centri za prodaju na veliko). Knjige i ostale publikacije mogu se prodavati i u sklopu drugih trgovina, npr. robnih kuća, a rabljene i stare, u novije vrijeme školski udžbenici, nude se u antikvarijatima. Nakladnik je taj koji određuje cijenu knjige i popust knjižaru tzv. rabat kako bi ovaj pokrio trošak raspačavanja knjige i imao zaradu. Poseban su oblik raspačavanja knjige klubovi knjige. Oni nastaju u doba osnivanja čitateljskih društava (18. i 19. st.) koja su objavljivala licencna izdanja u visokim nakladama. Veliki i značajni klubovi knjiga imaju danas višemilijunsko članstvo, npr. Bertelsmann, Boubleday, Direct, France Loisiris.

Najstariji podaci o trgovini knjigama potječu iz Starog Egipta. Prodaju i posudbu knjiga bilježi i Talmud¹⁵. Popisi knjiga za prodaju, katalozi, pojavili su se već u 1. st.pr. Kr., a s pojavom velikog broja naslova na tržištu, nakon pojave tiskane knjige katalog postaje nužno pomagalo u raspačavanju. U antici i srednjem vijeku glavni izvor informacija o knjigama bilo je „Prirodoslovlje“ Plinija Starijeg u 37 knjiga.

¹⁴ Ibidem, str. 240

¹⁵ Knjižarstvo. // Hrvatska enciklopedija. Zagreb : Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999-. Sv. 6. 2004.

U 12. i 13. stoljeću stationarius tj. knjižar, organizira čak izdavanje sveučilišnih udžbenika i ima zaradu. Putujući trgovci (venditores librorum) širili su tada knjige i manje imućnim slojevima. S pojavom tiskarskog stroja prvi tiskanri bili su i nakladnici i knjižari. U 15. st. Aldo Manuzio u Veneciji najbolji je nakladnik grčkih i rimskih klasika, u 16. i 17. st. obitelj Elzevir u Leydenu, u 16. st. Ch. Plantin u Antwerpenu. Snažna knjižarska struka ide već u 15. st. kao karika u procesu proizvodnje i raspačavanja. Neki su tiskari otišli u knjižare kao npr. N. Jenson. Drugi su imali više trgovina i agente (factores) za raspačavanje svojih izdanja. Oni su ispitivali tržište, dijelili letke, obilazili sajmove te se uspostavlja dobro organizirana knjižarska mreža. Značajni sajmovi knjiga bili su u Lyonu, Strasbourgu, Frankfurtu na Majni, ulica Buchgasse, gdje 1569. tu prodaje 17 knjižara iz Frankfurta, 3 iz Venecije, 4 iz Lyona i 5 iz Geneve, potom u Leipzigu, koji je bio sve do 1945. najjače europsko knjižarsko središte. Potkraj 19. stoljeća 8 082 knjižara iz cijelog svijeta slale su onamo knjige u komisionu prodaju. Od 1949. sajam u Frankfurtu je ponovo vodeći međunarodni sajam knjige, iako su se razvijali mnogobrojni novi sajmovi.

U Hrvatskoj su se prve knjižare pojavile uz tiskare. Zgodno je istaknuti da se u Hrvatskoj prodajom knjige bavio i renesansni filozof Frane Petrić. Već prije spomenuti Dubrovčanin, jer je u Dubrovniku knjižarska mreža bila dobro organizirana, B. Occhi izdao je 1703. prvi popis publikacija na hrvatskom jeziku, a njegovi nasljednici osnivaju tiskaru i knjižaru, koju onda preuzima A. Trevisan, a potom A. Martecchi. Na 'području Hrvatske otvara se sve više knjižara, posebno u Zagrebu, Karlovcu, Varaždinu i to pod utjecajem Beča i Njemačke, a potkraj 19. i početkom 20 .st. knjižarstvo se širi i u druge hrvatske gradove. Godine 1859. bilo je u Hrvatskoj 12 knjižara, a 1909. godine 74 knjižare. Između dva svjetska rata Zagreb je značajno knjižničarsko središte. Tada se poslovno ističu knjižari M. Breyer, braća Kugli, J. Hartl. Knjižare su imale velik značaj za kulturni život i u Osijeku, Splitu, Sušaku, Varaždinu, Karlovcu. O tome svjedoči časopis „Knjižarstvo“ koji je izlazio od 1925.-1932.g., a uređivali su ga V. Prestini, J. Kratina i R. Horvat.

Nakon Drugog svjetskog rata zaustavlja se razvoj knjižarske struke, pojavljuju se velike državne nakladničke kuće, npr. Mladost, Naprijed, Školska knjiga, koje otvaraju vlastite knjižare. U 1960-ima u poslovanje knjižara uvode se računala. ISBN je 1990-ih poslužio za sastavljanje kataloga knjiga na prodaju. Potkraj 1990-ih javljaju se mrežne knjižare, čime je pokrenuta elektronička trgovina knjigom, a tisak na zahtjev prepostavljen je tradicionalnom tiskanju i raspačavanju knjige.

2. Povijesne prilike u Hrvatskoj u doba Drugog svjetskog rata

Drugi svjetski rat još je uvijek velika tema svjetske historiografije. O njoj doslovno svake godine, od 1945. do danas izlaze zbirke izvora, monografije i rasprave, već i zato što se stalno otvaraju ranije zatvoreni fondovi arhivske građe. Dakako, već desetljećima se objavljuju i memoari važnih aktera toga rata. Zanimanje za tu problematiku lako je razumijeti jer radi se o najvećem i najstrašnijem krvoproliću (57 milijuna mrtvih) u povijesti čovječanstva koje je izazvalo mnogobrojne i dugotrajne posljedice, te ostavilo tragove koji dopiru do današnjih dana. O golemoj svjetskoj produkciji djela o Drugom svjetskom ratu, naša javnost relativno malo zna.¹⁶

Rat je u svoje okrilje povukao mnoge svjetske države koje su bile uključene u dva suprotstavljena bloka. S jedne strane to su sile Osovine ili Trojnog pakta predvođene Njemačkom, Italijom i Japanom, kojima se pridružila i Nezavisna Država Hrvatska, a njima suprotstavljene su članice antifašističke koalicije Velika Britanija, Francuska, te kasnije SSSR i SAD. Na području „prve“ Jugoslavije, odnosno na prostoru Hrvatske, kao antifašisti se počinju isticati partizani koje predvode komunisti.

2.1. Nezavisna Država Hrvatska u Drugom svjetskom ratu

Napadom sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju u travnju 1941., došlo je do brzog vojničkog sloma „prve“ Jugoslavije, koja je nastala na klimavim temeljima budući da je antagonizam Zagreb-Beograd bio sve jači kako se bližio vior rata, što pokazuje i nastanak Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939., sporazumom Cvetković Maček, a čime se pokušalo riješiti tzv. hrvatsko pitanje. Njemačka i talijanska vojna pobjeda 1941. godine, otvorila je put ustanovljenju NDH. Vladajuća struktura u NDH bile je ustaška organizacija. Totalitarna praksa koju su predvodile ustaše, izazvala je otpor. Na čelo antifašističkog pokreta nametnuli su se komunisti, koji su bili pobornici lijevih totalitarnih ideja. Tijekom Drugog svjetskog rata, stjecajem okolnosti, hrvatski je narod opet bio podvojen te je u djelu tog rata imao čak i dvije države koje su, vodeći se svojim ciljevima, stavljale naglaske na pojedina područja ljudskog razvoja i napretka. Na području knjige, nakladništva, tiska Nezavisna Država Hrvatska bila je u prednosti.

A. Pavelić, vođa ustaške organizacije, budno je u Italiji pazio što se događa u Kraljevini Jugoslaviji, te je s vremena na vrijeme upućivao poruke hrvatskom narodu. Još uoči Božića 1940. godine, on je u svojoj čestitci iz Italije naglašavao da je ovo Hrvatskoj posljednji „robijaški Božić“. Uoči napada Nijemaca i Talijana na Jugoslaviju, Pavelić se 5. travnja 1941., iz Italije, obraća

¹⁶ Lovrenčić, R. Nemirni mir : svijet 1918-1939. Zagreb : Mala zvona, 2011. str. 7.

hrvatskom narodu i Hrvatima u jugoslavenskoj vojsci, potičući ih da ustanu protiv velikosrpskih vlastodržaca, za svoju slobodu i slobodu svoje domovine. Ta ideja poglavnika jako će utjecati na razvoj nakladništva i hrvatske književne misli tijekom rata. Službeno, Pavelić preuzima vlast po povratku u Zagreb 15. travnja. 1941. Imenovao je prvu hrvatsku državnu vladu u kojoj je on bio predsjednik i ministar vanjskih poslova, S. Kvaternika je imenovao svojim zamjenikom i ministrom obrane, A. Artukovića ministrom unutarnjih poslova, a ministarstvo za bogoštovlje i nastavu pripalo je M. Budaku. Ustaški režim bio je diktatorski režim, budući da nema stranaka, a vrhovnu vlast ima Glavni ustaški stan na čelu s poglavnikom, koji odlučuje o svemu, samim time i o knjižnoj djelatnosti. Ustaše su slijedeći rasističku politiku, činili zločine genocida protiv Židova, Cigana te protiv Srba. Uz genocidnu politiku, također provođen je i teror, posebice protiv onih Hrvata koji se nisu slagali s politikom ustaške organizacije, protiv komunista i antifašista te protiv članove najjače predratne hrvatske stranke, Hrvatske Seljačke Stranke (HSS). U ustaškim logorima, nalazili su se mnogi istaknuti hrvatski književnici, slikari, skladatelji, znanstvenici, svećenici, prosvjetni djelatnici i sportaši. Neki od njih, npr. Ivan Meštrović, napisali su potresna svjedočanstva o svom tamnovanju i čekanju smrti.¹⁷ Cenzura se isto tako nemilosrdno provodila, a sve tiskare su podržavljene i postavljeni su ustaški povjerenici. Pod geslom „čišćenja“ jezika od srpskog utjecaja, režim i njegov Ured za hrvatski jezik, nameću nove tvorenice i riječi (npr. munjovoz= tramvaj, samovoz= automobil, krugoval= radio). Također ured uvodi i korijenski pravopis.¹⁸

Bilo je u NDH i onih Hrvata koji nisu poistovjećivali kompromitirani ustaški režim i hrvatsku državu. Oni su držali da su režimi prolazni, mislili su pod tim i ustaški, ali da samostalna hrvatska država kao potreba i želja hrvatskog naroda treba ostati. To se može isčitati iz članaka nastalih u drugoj polovici 1944. godine, pa sve do svibnja 1945. godine u zagrebačkom dnevniku „Hrvatski narod“ i u zagrebačkom tjedniku „Spremnost“. U NDH se odvijao izuzetno sadržajni kulturni život. Tada je izdano mnogo knjiga. Onovane su radio postaje, izdavane brojne novine i časopisi, djelovala su kazališta, sveučilišta, velik broj osnovnih i srednjih škola. Kruna svemu je izdavanje Hrvatske enciklopedije.

2.2. Antifašizam u Hrvatskoj u vrijeme rata

Predratni antifašizam, znatno razvijen u Hrvatskoj, u hrvatskom je narodu postao još snažniji i izraženiji u ratnim okolnostima od 1941. i dalje. Širenju antifašističkog raspoloženja pridonosili su mnogi hrvatski intelektualci poznati po svom slobodoumlju i privrženosti demokratskim načelima. Kao antifašisti, djelovali su i komunisti i njihovi sljedbenici iz redova omladine. Hrvatski antifašistički pokret ubrzo je prerastao i u oružani partizanski pokret. Kako je pokret jačao, osnivaju se i nova tijela.

¹⁷ Perić, I. Povijest Hrvata. Zagreb : CTT- Centar za transfer tehnologije, 1997., str. 52.

¹⁸ Goldstein, I. Povijest 4 : udžbenik za četvrti razred gimnazije. 1. Zagreb : SysPrint, 2010., str. 136.

Na razini prostora čitave Jugoslavije AVNOJ, a za prostor Hrvatske ZAVNOH. Zasjedanja ovih tijela temelj su nove, „druge“ Jugoslavije, te samim tim i Hrvatske. Čelni čovjek u toj novoj Jugoslaviji postat će J. B. Tito, a predsjednik ZAVNOH-a postat će književnik V. Nazor, koji se kao hrvatski domoljub uključio u partizanske redove tijekom 1942. godine. Glavni rukovodilac antifašističkog pokreta u Hrvatskoj bio je A. Hebrang (stariji). On se iako komunist, osjećao i Hrvatom. Nakon rata zatočen je, u nerazjašnjenim okolnostima, i navodno počinio samoubojstvo, premda se smatra da je ubijen od strane režima, budući da se suprotstavljao beogradskom centralizmu. U partizanima je bio i književnik i pripadnik HSS-a, I.G. Kovačić. Ubili su ga četnici 1943. godine, a grob mu je ostao nepoznat. Sam Kovačić je kao uspomenu na ratne strahote ostavio nekolicinu djela, od kojih je svakako najpoznatija poema „Jama“. Hrvati su u velikom broju sudjelovali u antifašističkom pokretu i oružanoj partizanskoj borbi i krajem 1944., bilo ih je oko 150 000.¹⁹

Partizani su, primjereno uspjesima u borbama i načinu ratovanja, na područjima pod svojom kontrolom najčešće tiskali različite biltene, proglase, promidžbene brošure, novine, okružnice i slične tiskopise, ali i poneku knjigu u primitivnim tehnikama (ciklostilima, šapirografima pisaćim strojevima)²⁰ što je u odnosu na vladajući režim skromno. Sadržaji te građe najčešće su imali dva cilja: narodu dati obavijest o ratnim događanjima u zemlji i u svijetu i objasniti narodu ciljeve borbe protiv okupatora i domaćih izdajica. Kako se bližio kraj rata i njihova pobjeda i oni čine zlodjela nad stanovništvom i hrvatskom knjigom.

Njemačka i talijanska okupacija hrvatskih zemalja u Drugom svjetskom ratu, kao i rat koji se vodio na hrvatskom tlu između ustaša, četnika, partizana, Nijemaca i Talijana imao je teške posljedice za hrvatskog čovjeka, knjigu i knjižnice koje su uništavane tijekom rata i neposredno nakon njega jer i jedna i druga strana imale su svoje poćudne i nepoćudne knjige.

Dragocjen kao antifašistički dokument čovjeka koji nije bio komunist i nije otišao u šumu je dnevnik Josipa Horvata²¹. Dragocjen je i po svojim bilješkama o ljudima s kojima se susretao i razgovarao. Cijeli je to spektar: od onih koji su u ustaškom režimu imali funkcije, onih koji su bili u diplomaciji Nezavisne Države Hrvatske, u međuratnom i ratnom novinarstvu, knjižarstvu, likovnoj umjetnosti, književnosti, sveučilištu, sve do ljudi koji su se opirali iz nacionalno – vjerskih ili pak čisto ljudskih razloga. Iz Horvatova dnevnika je vidljivo kako je povijest mljela ljude koji su mislili da je došlo „hrvatsko vrijeme“, pa do onih koji su s gađenjem ili oportunizmom reagirali na stvarno stanje prekipjelog europskog lonca.

¹⁹ Perić, I. Povijest Hrvata. Zagreb : CTT- Centar za transfer tehnologije, 1997., str. 243.

²⁰ Ciklostil je stroj za umnožavanje tehnikom prikladnom za okružnice, a šapirograf stroj za ručno umnožavanje tekstova ili crteža.

²¹ Horvat, J. Preživjeti u Zagrebu : dnevnik 1943-1945. Zagreb : SNL, 1989., str. 220

3. Nakladništvo i nakladnici u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)

U razdoblju između dva svjetska rata knjiga dobiva snažnu zadaću, promicati nacionalne interese i stvarati „novog čovjeka“ u skladu s ideologijama koje nisu izrasle na hrvatskom tlu nego u Italiji (fašizam) i Njemačkoj (nacional-socijalizam). Književnici, novinari, pa i znanstvenici pozivaju se i tjeraju da svoje pero stave u službu nove ideologije. Tako u listu „Ustaša“ od 12. listopada 1941. godine između ostaloga stoji da hrvatska inteligencija ima provesti duhovnu mobilizaciju i sva sudjelovati u izgradnji nove države.²² Knjige su izlazile dotad nezabilježenim tempom. Antun Barac citira jedno predavanje koje je čuo na Hrvatskom krugu: „Tu je upravo (tj. u NDH) književnost i knjiga uopće, doživjela svoj razmah, vjerovatno najveći odkad postoji. I to ne samo brojem, nego i vrsnošću.“ Na te je riječi Barac nadovezao svoja razmišljanja: „Ima mnogo uporišta za ovakve tvrdnje. Bujnost na knjižarskom tržištu iznenađuje. U Zagrebu se godišnje izdaje mnogo knjiga, i u opremi u kakvoj se one nisu prije pojavljivale. Mogu se opravdati i riječi o slobodi: sad se pružila prilika, mogućnost, da obilno pišu i štampaju svoje stvari ljudi, koji se nekad u književnosti nisu smjeli ni ponuditi. Ustaška je vlast uvela mnogobrojne državne nagrade, koje se svake godine na Antunovo dijele za prigodnu svečanost. Nagrade su prilično visoke i na taj način prihodi od književnog rada znače znatan prilog u prihodu pojedinih intelektualaca.“ Ironično, Barac primjećuje: „neki se književnici obilno okorišćuju tima mogućnostima zarade, te se pojavljuju u listovima svakih osam dana. Kažu, da je neki od njih rekao, da mu nikad nije bilo tako dobro kao sada.“²³ Nakon što je afirmativno govorio o proizvodnji knjige u doba NDH, Barac kritički piše o ustaškim vlastima, posebno o književnicima: „Djeca, žene, starci, borci umiru na putovima, njivama, spaljenim kućama – od pušaka, bomba, vatre, bodeža. Hrvatskih mjesta nestaje, iščezavaju čitava naselja... A u Zagrebu književnici raspravljaju o autonomiji književnog stvaranja, o jedinstvu istine, dobrote, ljepote.“²⁴

Knjige i nakladnička djelatnost uopće, bile su značajna odrednica kulturnog života u NDH. Potvrđuje to činjenica da je u četiri godine Države tiskano preko 3000 naslova knjiga, 60-ak kalendara i godišnjaka i više od 400 muzikalija. Ne samo da je u NDH objavljeno toliko knjiga, ne samo da su se uz postojeće pojavile brojne nove novine pa znanstveni i stručni časopisi, nego je u to kratkom vremenu objelodanjeno niz fundamentalnih djela od „Hrvatske enciklopedije“, zbornika „Naša domovina“, sabrana djela brojnih hrvatskih pisaca, opsežna „Kultura Hrvata kroz 1000 godina“ J. Horvata (2. knjige, prva je tiskana 1939.), sjajna sinteza o povijesti BiH „Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine“ (Sarajevo, knjiga 1., 1942.), pa sinteza „Hrvatska književnost od početka do

²² Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata 3 : od početka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas. Zagreb : Školska knjiga, 2008., str. 41.

²³ Barac, A. Bijeg od knjige. Zagreb : Naprijed, 1965., str. 13-15..

²⁴ Ibidem, str. 15

danas 1100.-1941.“ S. Ježića, „Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda“ M. Kombola i brojna druga.

Ustaška vlast bila je svjesna da je stvaranje ustaške literature važan činitelj za provođenje ustaških programskih načela. S tim u vezi počelo je rješavanje književnog jezika i pravopisa, rezultat čega su krajnosti u izmišljanju novih izraza i kovanica, a kulminacija je Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, njegovoj čistoći i pravopisu, kojom se uvodi korjenski pravopis i kojom je vraćen etimološki pravopis koji je u Hrvatskoj bio na snazi od 1892. godine. Zbog poteškoća s nestašicom papira i nabavom materijala, procvat izdavačke djelatnosti zadavao je probleme tiskarima. Čak je i zakonskom odredbom osnovana Zajednica za papir, koja je vodila nadzor nad prikupljanjem, proizvodnjom, uporabom i raspodjelom papira. Nakladnici i tiskari podliježali su zakonskoj odredi o dostavljanju primjeraka tiskovina Hrvatskoj narodnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Knjižnici zemaljskih muzeja u Sarajevu i Gradskoj knjižnici u Dubrovniku. Kako su se nakladnici, koji su istovremeno bili i tiskari, našli u dilemi, trebaju li dostavljati dva obavezna primjerka ili jedan, donijeto je u Narodnim novinama br. 234, 16.listopada.1942. tumačenje zakonske odredbe o dostavljanju dužnostnih primjeraka, koje kaže da „nakladnik koji je tiskar mora Hrvatskoj narodnoj sveučilišnoj knjižnici dostavljati po dva primjerka od svega što u vlastitoj nakladi tiska ili na bilo koji način grafički napravi.“²⁵

Radio je postao nakon uspostave NDH vrlo važan za propagandnu djelatnost, jer su ostala sredstva komunikacije bila vrlo loša. Prema zakonskoj odredbi br. XXIV-155-2-1942. od 17. siječnja 1942., „zadatak je Hrvatskog krugovala da služi uljudbenim, prosvjetnom, moralnom i gospodarskom razvitku hrvatskog naroda.“²⁶ Svakodnevno su emitirana predavanja na određenu temu, npr. iz jezika, gospodarstva, književnosti, kulturnog života, sporta i dr. Predavači su bili istaknuti znanstvenici, kulturni djelatnici i sl., a vijesti su emitirane, osim na hrvatskom i na sedam stranih jezika: njemačkom, talijanskom, turskom, mađarskom, rumunjskom, slovačkom i bugarskom). Radio Zagreb pokrenuo je i svoj list Hrvatski krugoval. Važnu propagandnu ulogu imao je i film. Hrvatski slikopis organizirao je proizvodnju filmskih novosti, posebno državnog vrha. I film i radio bili su izravno pod nadzorom Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda. Osnovan je i Hrvatski državni novinski ured. Već 1941.godine dozvolu za izlaženje dobilo je 7 dnevnika u ukupnoj nakladi od 500 000 primjeraka, a obustavili su se dotadašnji časopisi i novine. „Narodne novine“ su službeni list za cijelu NDH, a izdaju se u Zagrebu. Njihovo izdavanje i nadzor nad njima spada u nadležnost zakonodavnog povjerenika pri poglavniku. Hrvatski državni novinski ured mijenja ime u Hrvatska izvještajna služba. U siječnju 1942. HIS se ukida, a njegove zadaće preuzima Odsjek za novinstvo u Državnom izvještajnom i promidžbenom uredu. Za izlaženje i raspacavanje svih vrsta novina, časopisa i knjiga, osim školskih knjiga, službenih izdanja, tiskopisa Hrvatske državne tiskare i izdavanja državnih vlasti, ustanova i zavoda, potrebna je prethodna pismena dozvola Državnog izvještajnog i promidžbenog

²⁵ Turčinec, Z. Knjiga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : magistarski rad. Zagreb : Filozofski fakultet, 1998. str.85.

²⁶ Ibidem, str. 13

ureda kod predsjednika vlade.²⁷ Rukovodeći organ na području cjelokupne izdavačke djelatnosti u NDH bilo je Ministarstvo nastave (kasnije preimenovano u Ministarstvo narodne prosvjete) sa svojim odjelima i ustanovama.

Glavna uloga u stvaranju ustaške književne produkcije namijenjena je središnjim kulturnim institucijama i nakladničkim kućama, ponajprije: HAZU, Matici hrvatskoj, Hrvatskom izdavalačkom bibliografskom zavodu, Društvu hrvatskih književnika i Hrvatskoj narodnoj i sveučilišnoj knjižnici. Još prije uspostave NDH u Zagrebu je najutjecajnija tiskara i izdavačka ustanova bila Tipografija, koja je okupljala zagrebačku novinarsku elitu.²⁸ Tu su se tiskale slavne zagrebačke novine „Obzor“, „Jutarnji list“, „Večer“, kao i Budakov „Hrvatski narod“ koji u vrijeme NDH postaje vodećim dnevnikom. Jasno je da su ustaške vlasti bile zainteresirane za Tipografiju jer joj je namjera iznova stvarati literaturu iz povijesti i školske udžbenike.²⁹ Tipografija je u novoj državi zadržala primat u tiskarstvu jer je tiskala oko 500 knjiga i dvadesetak časopisa i novina. Od poznatih časopisa i novina u Tipografiji su tiskani: „Croatia, Elektrotenika, Glasnik sv.Franje, Hrvatska filatelistika, Hrvatska mladost, Hrvatski narod, Hrvatski krugoval, Hrvatska smotra, Hrvatsko kolo, Liječnički vjesnik, Polet, Pravica, Prosvjetni život“ i drugi.³⁰ Više naslova tiskala je jedino Hrvatska državna tiskara, što se i podrazumijeva ako se uzme u obzir njeno isključivo pravo naklade i tiskanja školskih udžbenika.

3.1. Hrvatska državna tiskara

Ona je nastala spajanjem tadašnje Zaklade tiskare Narodnih novina i Nakladnog zavoda, koji su prvotno proglašeni imovinom NDH. Ministarstvo bogoštovlja i nastave moralo je izraditi pravilnik sa zakonskom moći i uređenju iste i po njemu zadaće tiskare su da izdaje: sve službene listove, zbornik zakona i naredaba, posebne tiskalice za sve državne urede i škole, posebna izdanja zakona, naredaba i drugih propisa, sve školske knjige i školska učila, sve novčanice, poštanske marke, biljege, mjenice i sve državne vrijednosne papire. Ona je mogla prema potrebi, a uz odobrenje predsjednika vlade, osnivati svoje podružnice i u drugim gradovima NDH. Tako preuzima Državnu štampariju u Sarajevu, koja postaje njenom podružnicom. Od poznatih časopisa u HDT-i su tiskani: „Grafička revija, Hrvatska revija, Hrvatski ženski list, Hrvatsko socijalno osiguranje, Indeks, Nastavni vjesnik, Obitelj, Plava revija, Proljeće, Prometni glasnik, Rad i društvo, Sklad, Stenograf, Suvremenost, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva i Vjesnik inženjerskih komora.“³¹

²⁷ Ibidem, str. 19

²⁸ Sagrak, D. Zagreb 1941-1945. Zagreb : vlastita naklada., 1995., str. 43.-44.

²⁹ Krizman, B. NDH između Hitlera i Mussolinija. Zagreb : Globus, 1983, str. 28.

³⁰ Turčinec, Z. Izdavači / nakladnici u NDH. // Časopis za suvremenu povijest, 32, 1 (2000.), str. 51.

³¹ Ibidem, str. 61.

Ipak najvažnija zadaća koju su vlasti namijenili HDT-i kao nakladniku bila je izdavanje školskih udžbenika. U roku od pet mjeseci, po naredbi vlasti, svi udžbenici za sve razrede osnovnih i srednjih škola morali su biti napisani i tiskani. Angažirani su vrhunski stručnjaci i pedagozi koji su uspjeli u zadanom roku pripremiti nove ili preraditi stare udžbenike, a tiskara ih je uspjela u tom istom roku i tiskati i distribuirati po cijelom području NDH. Naglasak je bio na nacionalnoj skupini predmeta: hrvatski jezik, hrvatska povijest i zemljopis NDH. Ukupno je tiskano 1 600 000 primjeraka školskih knjiga. Podsjetimo se da je taj pothvat realiziran u vrijeme krvavog rata, dakle, u vrijeme golemih poteškoća u osiguranju papira i drugog reproduktivnog materijala za tiskare. U realizaciju projekta uključen je velik tim najboljih stručnjaka, koji su se dobrovoljno odrekli godišnjeg odmora i priključili se poslu. Ministarstvo nastave izdalo je vrlo stroge kriterije, jer se nije htjelo zbog kratkoće vremena izlagati riziku diletantizma i nedovoljne znanstvene i stručne razine udžbenika.³² Treba napomenuti da se radilo o vrlo kvalitetnim udžbenicima od kojih su neki bili u uporabi i 1990-ih godina (npr. udžbenici Ž. Jakića za peti razred osnove škole i za prvi razred gimnazije za nastavu povijesti te udžbenik M. Kombola. Kao njihovi autori potpisuju se vrhunski stručnjaci. Osim navedenih tu su još: M. Ujević, J. Oberški, V. Štefanović, P. Tijan, J. Adamović, M. Barada, J. Šidak, F. Lukas, F. Dugan, M. Šenoa i mnogi drugi. Bez sumnje bio je to pothvat nezabilježen u dotadašnjoj povijesti hrvatskog nakladništva.³³ Hrvatska državna tiskara bila je uz Zemljopisni zavod domobranstva, Nakladnu knjižaru S. Kuglija, i Nakladnu knjižaru A. Jelasa, zadužena za nakladu zemljovida. Ova nakladno tiskarska ustanova mogla je određen broj primjeraka svojih izdanja besplatno podijeliti siromašnim učencima, zavodima i knjižnicama u svrhu narodnog prosvjećivanja.

Također, Hrvatska državna tiskara je u suradnji s Hrvatskim bibliotekarskim društvom, pokrenula izdavanje „Hrvatske bibliografije“. Bibliografija je izlazila kao četverobroj svaka tri mjeseca, do kraja travnja 1944. kada je njeno izdavanje prekinuto. To je bila stručno uređena periodička publikacija, a davala je pregled knjiga, brošura, muzikalija, i časopisa koji su izlazili na području NDH. Građa Bibliografije podijeljena je u stručne skupine, a unutar tih skupina složena su pojedina djela abecednim redom po prezimenima autora, odnosno po prvoj imenici naslova. HDT izdala je u knjižnici Suvremeni hrvatski pisci zajedno s Društvom hrvatskih književnika, godine 1942. antologiju novije hrvatske lirike između dva svjetska rata, knjigu E. Laszowskog „Rudarstvo u Hrvatskoj“, 1943. godine, pedagošku knjigu M. Božičevića „Hrvatsko učiteljstvo u narodu“, 1944. godine, prijevod odabranih pjesama Publija Ovdija Nazona iste godine, kao i „Hrvatski pravopis“ i „Nacrt hrvatske slovnice: prvi dio“, B. Jurišića također 1944. godine.

³² Sagrak, D. Zagreb : 1941-1945. Zagreb : vlast.nakl., 1995., Str. 85.

³³ Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata : od početka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas, Zagreb : Školska knjiga, 2008., Str. 42

3.2. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Akademija koja je utemeljena 1866. godine pod nazivom Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, dobila je uspostavom NDH svoje nacionalno ime. Zakonskom odredbom o HAZU, iz 1941. godine, vidljivo je da se tu ne radi samo o promjeni imena, već i o osnivanju nove ustanove.³⁴ Članove akademije imenovao je Pavelić. Konstituirajuća skupština HAZU održana je 25.siječnja. 1942., kada je izabrana i njena uprava s Tomom Matićem na čelu. On je zadaću Akademije definirao: „Zadaća HAZU je da promiče istraživanja i razvoj umjetnosti nadovezujući se na hrvatske znanstvene i umjetničke tradicije, te da vodi hrvatski narod stavom objektivne spoznajne istine.“³⁵ Sjedište HAZU bilo je u Zagrebu, a glavne struke su: povijest, jezikoslovlje, filozofske, pravne i druge društvene djelatnosti, kao i umjetnost. HAZU se stoga dijelila na četiri razreda: povijesno-jezikoslovni, filozofsko-pravni, matematičko-prirodoslovni i umjetnički. Godine 1942. HAZU je postala vlasnicom jednog od najdragocjenijih spomenika hrvatske prošlosti, koji je gotovo tri stoljeća stariji od glasovite Bašćanske ploče. Radi se o Krstionici kneza Višeslava, koja se do tada čuvala u venecijanskom Museo Civico Correr i koja je zamijenjena za dvije slike talijanskog slikara V. Carpaccia iz Strossmayerove galerije. Sva su četiri razreda HAZU, cijelo vrijeme trajanja NDH, neprekidno objavljivala svoje znanstvene edicije. Najveći broj tih edicija tiskala je Narodna tiskara u Zagrebu. Nastavljeno je izdavanje svih započetih nizova knjiga, „Rad HAZU, Stari pisci hrvatski, Djela HAZU“ i drugi. No izdavačka djelatnost HAZU bila je znatno smanjena, tako da je u periodu od 1941.-1945. objelodanjeno samo 27 naslova.³⁶

3.3. Matica hrvatska

Od velikih nakladnika koji su tijekom Drugog svjetskog rata djelovali u Hrvatskoj treba spomenuti one koji su i prije rata uspješno obavljali nakladnički posao. Tu je ponajprije Matica hrvatska, nasjatičara hrvatska nakladnička kuća, utemeljena 1842. godine kao Matica ilirska. Matica hrvatska je tijekom rata nastavila izdavanje knjiga od nacionalnog značenja. Nezavisna Država Hrvatska dala je Matici hrvatskoj zakonskom odredbom o izdavanju prijevoda iz drugih književnosti isključivo pravo na izdavanje hrvatskih prijevoda lijepe književnosti i poučnog štiva napisanih na

³⁴ Turčinec, Z. Izdavači/nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. // časopis za suvremenu povijest 32, 1 (2000.), str. 55.

³⁵ Matković, H. Povijest Nezavisne Države Hrvatske : kratki pregled. Zagreb : Naklada P.I.P.Pavičić, 1994., str. 126.

³⁶ Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata : od početka hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas, Zagreb : Školska knjiga, 2008., str. 45

tudem jeziku. To je značilo da je na Maticu hrvatsku prebačena odgovornost za sadržaj inozemne knjige, prevedene na hrvatski jezik. Matica je mogla prepustiti tiskanje prijevoda drugim nakladnicima, ali uz prethodno odobrenje Ministarstva nastave. Bez obzira na blagonaklone interpretacije te zakonske odredbe, nema nikakve dvojbe da je državna vlast prebacila na Maticu hrvatsku ovlasti koje se nikako drugačije ne mogu tumačiti nego kao cenzorske. Kao ovlašteni cenzor Matica nije ispunila očekivanja ustaških vlasti. Kao nakladnik, Matica hrvatska je nastavila pojačanim intenzitetom objelodanjivati knjige u serijama koje su imale dugu i slavnu prošlost. Kada je 13. svibnja. 1941. godine predstavnike Matice hrvatske primio A. Pavelić, on je u razgovoru napomenuo da nitko bolje i veće stvari za Hrvatsku nije mogao učiniti, nego što je učinila Matica hrvatska.³⁷ Vlasti su nastojale usmjeriti rad Matice, u smislu jačanja ustaškog duha, ali je F. Lukas, predsjednik MH, naglasio da su nacionalna načela za koje se Matica hrvatska borila ostvarena, pa se ova može vratiti svom kulturnom radu. Na proslavi stogodišnjice postojanja Matice hrvatske, ministar narodne prosvjete M. Starčević, zaključio je : „U hrvatskoj državi Matica ostaje mezimčem narodnim i zjenica u oku njegovu i središte u kojem se najbolje ostvaruju velike stvaralačke sposobnosti Hrvata.“³⁸ Izdavačka djelatnost Matice hrvatske tiskala je, osim redovitih izdanja, u sljedećim knjižnicama: Suvremenoj, Maloj, Prosvjetno-političkoj, Svjetskim piscima, Knjižnici za hrvatsku mladež, kao i književnim časopisima „Kolo“ i „Hrvatska revija“. Matica hrvatska predstavljala je za ustaški režim centralnu instituciju na području širenja kulture i podizanja svijesti Hrvata putem knjige, pa je režim nastojao da se njena izdanja što više šire, naročito među mladima. U vezi s time izašle su 18. listopada. 1941. u službenim glasilima ministarstva nastave dvije okružnice prema kojima školske knjižnice osnovnih i srednjih škola imaju obavezu pretplate na redovita Matičina izdanja, kao i na književnu smotru „Hrvatska revija“.³⁹ Okružnice je osobno potpisao M. Budak. Matica hrvatska imala je svoje pododbore u Zagrebu, Osijeku i Sarajevu. Glavni pododbor Matice hrvatske u Sarajevu izdavao je svoje književno glasilo „Hrvatska misao“ (izašlo ukupno 14 brojeva, kroz 1943. i 1944. godinu). Prigodom godišnjice svog osnutka pododbor Matice hrvatske u Sarajevu raspisao je književne nagrade za tri najbolje rasprave, tri najbolje novele, tri najbolje pjesme. S druge strane, glavni pododbor u Osijeku također je izdavao svoje glasilo „Hrvatski sjever“, no izašla su samo dva broja tijekom 1944. godine.

U razdoblju od 1941. do 1945. Matica hrvatska izdala je više od 140 naslova knjiga, među kojima ćemo naći vrhna djela iz područja opće i nacionalne povijesti, politike književnosti i kulture. Gotovo sva Matičina izdanja tiskala je tiskara Tipografija, manji je broj tiskala Hrvatska državna tiskara i Matičin tiskarski i nakladni zavod. Dvije knjige Matice hrvatske u NDH bile su zabranjene.

³⁷ Matković, H. Povijest Nezavisne Države Hrvatske : kratki pregled. Zagreb : Naklada P.I.P.Pavičić, 1994., str. 130.

³⁸ Turčinec, Z. Izdavači/nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. // Časopis za suvremenu povijest 32, 1 (2000.), str. 58.

³⁹ Ibidem

Riječ je o kulturno-političkoj knjizi P. Valerya „Razgovor u Europi“ i o političko-ekonomskoj knjizi G.M. Keynea „Problemi novca između dva rata“.

Posljednja sjednica upravnog odbora MH u NDH održana je 4.svibnja.1945., a već 13. svibnja 1945. MH preuzimaju opunomoćenici nove vlasti.

3.4. Hrvatski izdavački bibliografski zavod (HIBZ)

Svoje djelovanje započeo je HIBZ koncem 1938. godine, pod imenom Konzorcij Hrvatske enciklopedije, kada je dr. M. Ujević okupio prve suradnike Hrvatske enciklopedije koju je pokrenuo, kako on sam navodi iz narodnoobrambenih razloga, a u drugom redu iz kulturnih motiva: putujući po stranim zemljama i prateći stranu, u prvom redu talijansku, njemačku, mađarsku literaturu i publicistiku o Hrvatima i ostalim južnim Slavenima, opazio je s koliko sustavnosti strani pisci prešućuju sve što je naše, ili što je još gore, izrazite naše vrednote pokazuju kao svoje. Da bi se ta silna neprijateljska propaganda mogla suzbiti, bilo je potrebno postaviti naš narodni život, i naša kulturna postignuća u evropski i svjetski okvir, što nije bilo moguće bez pokretanja jednog enciklopedijskog dijela koje bi prije svega nama samima pokazalo naš život, našu zemlju i naš narod u sadašnjosti i prošlosti i to u odnosu sa cijelim svijetom.⁴⁰ Prvi svezak Hrvatske enciklopedije promoviran je 10.veljače.1941., neposredno pred osnutak NDH. Svezak ima 808 stranica, a u njemu su obrađeni pojmovi A-Automobil. Predgovor prvom svesku Hrvatske enciklopedije napisao je urednik Mate Ujević. Dolaskom ustaša na vlast M. Ujević je uhapšen i interniran. Ubrzo je pušten, ali je do kraja rata imao zabranu izlaska izvan Zagreba. O Ujevićevom životu i radu s puno poštovanja kao profesor u Nadbiskupske klasične gimnazije u Zagrebu, upravitelju Hrvatsko izdavačkog bibliografskog zavoda i uredniku Hrvatske enciklopedije i na kraju gospodarskom tajniku i tehničkom uredniku Nakladnog zavoda Hrvatske, ističući njegove organizacijske sposobnosti i toleranciju prema neistomišljenicima u angažmanu suradnika za Hrvatsku enciklopediju, piše Mladen Švab povodom 25. obljetnice njegove smrti.⁴¹

Na ovom značajnom djelu radio je niz stručnjaka: F. Lukas, N. Andrić, A. Bazala, S. Bosanc, P. Grgec, S. Zimmermann, I. Meštrović i mnogi drugi. Ubrzo nakon osnivanja NDH, točnije 9. kolovoza.1941. objavljena je u Narodnim novinama zakonska odredba o osnutku HIBZ. Mate Ujević zacrtava ulogu i djelovanje HIBZ. Dok Matica svoje težište polaže na lijepe knjige, strane i domaće, HAZU izdaje čistu znanost, Društvo sv. Jeronima ima težište na pučkoj knjizi, HIBZ izdaje

⁴⁰ Švab, M. Mate Ujević, utemeljitelj suvremene hrvatske enciklopedike : o dvadesetpetoj obljetnici smrti (1967-1992.). // Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“ 2 (1992.), str. 37

⁴¹ Ibidem, str. 39

sva ostala izdanja, a pogotovo djela živog znanja s napomenom da je prva zadaća HIBZ nastaviti i provesti sretno kraju svoje matično djelo Hrvatsku enciklopediju.⁴² Pravilnik o ustrojstvu i poslovanju HIBZ kaže da HIBZ pokreće, organizira, uređuje i izdaje te raspačava poimence ova dijela:

- a) Hrvatska enciklopedija
- b) Enciklopedija za mladež
- c) Hrvatska bibliografija
- d) Rječnik hrvatskog književnog jezika
- e) Hrvatska u riječi i slici
- f) Tekstovi i pregledi
- g) knjige o Hrvatima i Hrvatskoj na stranim jezicima, te djela hrvatskih pisaca, prevedena na strani jezik
- h) Hrvatska misao i rieč kroz stoljeća
- i) cjelokupna djela hrvatskih političkih pisaca i esejista
- j) slikovnice i albume , koji imaju za svrhu upoznavanje zemlje i hrvatske prosvjete
- k) knjige, rasprave i časopise po narudžbi ministarstva i drugih državnih ustanova , uz odobrenje ministra nastave

U nastavku rada na Enciklopediji najavljeno je da će djelo imati 12 svezaka, svaki u prosjeku s oko 800 stranica velikog formata. Među strukama prostorno je najzastupljenija književnost (12%), potom povijest i zemljopis, pa ekonomija, medicina i tehnika. Slijede filozofija, pravo, religija, muzika. Po 2% prostora dobile su fizika, kemija, botanika, zoologija, te astronomija. Iz navedenog je vidljivo težište Hrvatske enciklopedije. Među urednicima struka bili su tada vodeći stručnjaci u svojim područjima: A. Barac, F. Fancev, J. Torbarina, J. Benešić, G. Šamšalović, J. Badel, P. Skok, S. Ivšić, M. Barada, Lj. Hauptmann, G. Novak, A. Štampar, S. Zimmerman, S. Bratušić, Gj. Szabo, I. Meštrović, F. Lukas, dakle vodeći intelektualci onog vremena, bez obzira na njihovu političku orijentaciju. Tiskanje drugog sveska dovršeno je 12. listopada 1941. godine. Na 728 stranica ovaj svezak obrađuje pojmove Autonomasi-Boito. Treći svezak izašao je 21. listopada. 1942. godine, a obuhvaća 800 stranica natuknica Boja-Cleveland. Kod četvrtog sveska naznačena je samo godina - 1942. M. Švab smatra da postoje dva razloga za ovakav postupak. Prvi je taj što je glavni urednik M. Ujević obećao svakih šest mjeseci jedan svezak Enciklopedije, a drugi leži u tome što je od kraja 1942. godine bio obavezan korjenski pravopis, a skupljeno gradivo spomenutog sveska obrađeno je prema Boranićevu pravopisu.⁴³ Ovaj svezak obrađuje natuknice Cliachit-Diktis, a ima 776 stranica. Peti svezak tiskan je pred kraj rata 2. svibnja 1945. godine. Pisan korjenski pravopisom obrađuje na 738 stranica pojmove Dilatacija-Elektronika. Bio je to posljednji objavljeni svezak Hrvatske enciklopedije koji nije mogao biti kompletno uvezen i distribuiran, pa je sačuvano samo oko 200

⁴² Ibidem, str. 15

⁴³ Ibidem, str. 15

primjeraka, a ostale je uništila nova vlast. Peti svezak Ujevićeve enciklopedije pripada pravim hrvatskim književnim rijetkostima..

Opsežnošću i kvalitetom, a nerijetko je riječ o autorskom načinu obrade pojedinih pojmova ili tema ističu se pojmovi: akropola, Alpe, Austrija, Avari, Biblija, Bizantsko carstvo, Bosna i Hercegovina, Čehoslovačka, Dalmacija, diplomatika, Dioklecijan G. Novaka, Dubrovnik, A. Einstein. Ujeviću i njegovim suradnicima nije se moglo prigovoriti da je Hrvatska enciklopedija obojena ustaškom ideologijom. Bila je vrlo objektivna i politički tolerantna. Za vrijeme rata znao je M. Ujević pretvoriti HIBZ u koji se preobrazila Hrvatska enciklopedija u razmjerno sigurno sklonište protuustaških ljudi.⁴⁴ Hrvatska enciklopedija dokazala je da jedan mali narod može načiniti veliko djelo na području enciklopedike. S obzirom na vrijeme u kojem je Enciklopedija nastala, ona zaslužuje priznanje i divljenje, pa s pravom može nositi epitet najvećeg i najuspješnijeg književnog izdanja i općekulturnog spomenika što su ga ostvarili Hrvati. Iz objavljenih svezaka, HIBZ je izdao devet separata: Amerika, Anatomija, F.T. Andreis-Andrijević, Arapi, Povijest Austrije, Automobil, Čovjek, Dalmacija, Dante. HIBZ je pokrenuo i enciklopediju za mlade pod imenom Znanje i radost, koja je zamišljena u deset svezaka, ali su izašla samo tri. Četvrti svezak pripremljen je za tisak, ali nije nikada objavljen. Prema zapisniku o ustrojstvu HIBZ je bio dužan izdati i „Rječnik hrvatskog književnog jezika“ koji je planiran u tri sveska s rokom izrade od 3 godine. Glavni izvor korpusa riječi trebao je biti djelo M. Budaka „Ognjište“. Za glavnog urednika imenovan je S. Ivšić, a suradnici bi bili članovi uredništva Hrvatske enciklopedije. Nije poznato zašto Rječnik nije dovršen.

U prosincu 1941. godine HIBZ je pokrenuo časopis Književni tjednik, pod uredništvom P. Tijana, koji je trebao biti pandan ustaškom tjedniku Spremnost, za mnoge novinare i znanstvenike najboljem s područja novinarstva. Ustaške vlasti nisu od samog početka bile oduševljene tim časopisom, pa je prekinuto izlaženje s obrazloženjem štednje papira. Nakon toga pokreće mjesečnik „Vienac“ kojeg je središao J. Benešić, a izlazio je do srpnja 1944. godine. Po naredbi ministarstva prosvjete, HIBZ je pokrenuo dva stručna časopisa: „Časopis za hrvatsku povijest“ i „Časopis za medicinu i biologiju“, od kojeg izlazi samo jedan broj i to 1945. godine. HIBZ je pod uredništvom P. Tijana izdavao i časopis „Croatia“ na njemačkom jeziku.

Prva neenciklopedijska djela HIBZ bila su u seriji Suvremeni hrvatski pisci, djela V. Nazora, koji je i sam prije odlaska u partizane bio službenik HIBZ: „Knjiga pjesama, Zagrebačke novele, Putopisi, Na vrhu jezika i pera, Eseji i članci I. i II. te Posljedna trijada.“ Nakon Nazorovog odlaska u partizane zabranjena su i zaplijenjena sva njegova djela. Zavod je u vrijeme NDH izdao oko 170 knjiga, premda nije imao vlastitu tiskaru, već je surađivao s tiskarama Union, Tipografija, Narodna tiskara, Grafički zavod Preporod, Grofica i Frankopan.

⁴⁴ Horvat, J. Preživjeti u Hrvatskoj : 1900-1941. (Zapisci iz nepovrata). Zagreb : SNL., 1984., str. 334.

3.5. Ostali nakladnici u NDH

U NDH registrirano je preko 200 nakladnika. Gore navedeni su temelji nakladničke djelatnosti u NDH. Istaknut ću još neka koja brojnošću svojih izdanja ili kvalitetom zaslužuju biti spomenuta.

Društvo svetog Jeronima

Društvo je osnovano još 1868. godine, a osnivač i prvi pokrovitelj bio je prvi zagrebački nadbiskup J. Haulik. Svrha društva je već ranije rečena: izdavati i uz jeftiniju cijenu širiti pučke spise pisane kršćanskim duhom, a da su poučnog i zabavnog sadržaja. Predsjednik Društva uvijek je jedan od zagrebačkih kanonika, potpredsjednik je istaknuti hrvatski književnik-laik, a urednik je također književnik. Od osnutka do 1942. godine Društvo je izdalo 637 knjiga u ukupnoj nakladi, od preko 10 milijuna primjeraka.⁴⁵ Tijekom rata poskupio je papir i teško se do njega u NDH dolazilo, pa je to u velikoj mjeri smanjilo nakladnu djelatnost Društva. Društvo je izdavalo časopise: „Obitelj, Naša gospa Lurdska, Jeronimsko svjetlo, Mala mladost.“ „Obitelj“ je izlazila od 1929. do 1944., najprije kao tjednik a kasnije kao polumjesečnik. „Naša gospa lurdka“ izlazila je od 1928. do 1942., a „Mala mladost“ od 1930. do 1943. godine te se tiskala svakog mjeseca tijekom školske godine. „Jeronimsko svjetlo“ počinje izlaziti 1933., dolaskom F. Rožića na mjesto predsjednika i urednika, a časopis je izlazio dva puta godišnje na stotinjak stranica do 1944. godine. U razdoblju NDH Društvo je izdalo oko 70 naslova knjiga, molitvenika, muzikalija i kalendara (Danica) u sljedećima knjižnicama: Knjižnica dobrih romana, Knjižnica dobre djece, Knjižnici društvene pozornice (gluma za kazališne dobrovoljce), Knjižnica katoličke pjesme i Jeronimsko svjetlo (brošure za pučku školu). Sva svoja izdanja Društvo je tiskalo u Narodnoj tiskari u Zagrebu.

Društvo hrvatskih književnika

Uz pomoć MH Društvo je osnovano 1900. godine pod imenom Društvo hrvatskih književnika. Godine 1906. pokreću list „Savremenik“ koji izlazi do 1928. U srpnju 1942. Pročelnik „Državnog zavoda za narodnu prosvjetu“ M. Starčević imenovao je prvih dvadeset članova društva. U prvi odsjek za lijepu književnost imenovani su: A. Bonifačić, M. Budak, M. Čović, O. Delorko, S. Kolar, S. Košutić, V. Kušan, V. Nikolić, J. Pavičić i D. Tadijanović.

U drugi odsjek za kritiku i duhovne znanosti imenovani su: A. Dabinović, Z. Dugački, Z. Grgošević, S. Ježić, B. Jurišić, M. Kombol, K. Krstić, M. Starčević, J. Šidak i E. Štampar. Predsjednik Društva bio je M. Budak. Krajem 1942. godine, Društvo je izdalo antologiju novije hrvatske lirike pod naslovom „Između dva rata“, u kojoj je zastupljeno 30 pjesnika rođenih između 1900-te i 1914.-e. Krajem 1943. osnovani su odsjeci:

⁴⁵ Turčinec, Z. Izdavači/nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. // Časopis za suvremenu povijest 32, 1 (2000.), str. 61.

1. Odsjek pjesnika „Marko Marulić“ pod vodstvom D. Cesarića.
2. Odsjek kritičara „A. G. Matoš“ pod vodstvom M. Kombala.
3. Odsjek romanopisaca „A Šenoa“ pod vodstvom M. Čovića.
4. Odsjek dramatičara „Marin Držić“ pod vodstvom S. Batušića.
5. Odsjek najmlađih književnika „Fran Galović“ pod vodstvom Z. Katalenića.
6. Odsjek za djecu i mladež „Petar Zoranić“ pod vodstvom G. Cvitana
7. Odsjek književnica pod vodstvom S. Košutić

Uz Maticu hrvatsku, HAZU, HBIZ i Društvo hrvatskih književnika je zadržalo objektivnost i nepodložnost vlasti.

Suvremena biblioteka

Suvremena biblioteka ili Nakladni zavod J. Čaklović pokrenula je istoimenu knjižnicu koju je uređivao S. Batušić. Iako se radilo o izuzetno kvalitetnim djelima, ova naklada bila je u nemilosti cenzure. Uzrok je politička nepodobnost vlasnika J. Čaklovića, koji je 1942. godine odveden u Jasenovac, gdje i umire. Izdanja Suvremene biblioteke tiskala je i tiskara D. Bekera. Izdanja ovog nakladnika su uglavnom knjige svjetske književnosti s naglaskom na jasnu umjetničku vrijednost, a u vrijeme NDH ova ustanova izdala je 40-ak vrhunskih djela. Neka od njih su: H. Ibsen- Peer Gynt, J. Jorkov- Znanje na granici, V. Rossi- Tropi i pjesak, H. Van Loon- Rembrandt, I. Kozarac- Izabrana djela, I. Stone- Vincent van Gogh, M. Begović- Giga Barićeva, W. Kayser- Pandurski pukovnik Trenk, A. Ravazzini- Rafael, F. Timmermann- Peter Bruegel, M. Schneider- Don Francisco de Goya, Z. Veljačić- Srebrna lisica i druge humoreske, V. Kaleb- Izvan stvari, M. Foetz- Mozaik, i druga.⁴⁶ I ova je naklada preferirala objektivnost i originalnost.

Nakladnička djelatnost ustaške mladeži

Organizacija Ustaške mladeži je po uzoru na Njemačku, osnovana u studenom 1941. godine. Osniva se kao dio ustaškog pokreta, a uključuju se mladi od sedam do dvadeset i jedne godine života. Ustaška mladež je od samog početka temeljila svoj rad na pojačanoj izdavačkoj djelatnosti koja broji oko 60 izdanja. Bila su to uglavnom izdanja propagandnog karaktera, a služila su glorificiranju ustaškog pokreta. Među redovitim izdanjima izlazio je tjednik „Ustaška mladež“ namjenjen srednjoškolcima, polumjesečnik za djecu „Ustaška uzdanica“, glazbeni mjesečnik „Proljeće“, mjesečnik namjenjen studentima „Plava revija“, službeno glasilo ustaške mladeži „Dužnostnik“. On je nastao spajanjem četiri lista: „Ustaška uzdanica, Ustaški junak, Ustaška starčevićeva mladež i Ustaška dužnostnica.“ U svrhu promidžbe ustaške mladeži pokrenute su i knjižnice: Knjižnica ustaške uzdanice, Knjižnica kazališta ustaške mladeži, Stručna knjižnica, Hrvatsko dječje kolo, Hrvatska u

⁴⁶ Turčinec, Z. Izdavači/nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. // časopis za suvremenu povijest 32, 1 (2000.), str. 62.

pričama i zrakoplovna knjižnica. O izašlim publikacijama u ovoj nakladi može se više saznati u magistarskom radu Z. Turčinec „Knjiga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.“

Hrvatski pedagoško – književni zbor

Društvo Hrvatski pedagoško-književni zbor nastaje iz nekadašnjeg časopisa Napredak: list za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži. Godine 1871. na inicijativu Ivana Filipovića. Iz ovog Društva tijekom vremena potaknuto je stvaranje Učiteljske knjižnice, Hrvatskog školskog muzeja i Učiteljske čitaonice. Osim časopisa Napredak, kojim je udaren temelj hrvatskoj pedagoškoj književnosti, pokrenut je i časopis za djecu „Smilje“, temelj hrvatske dječje književnosti. HPKZ pokrenuo je i dvije knjižnice: Knjižnicu za djecu i mladež, te Pedagošku knjižnicu. Tijekom razdoblja NDH, Zbor je izdao dvije knjige: „Mali dom: pripovijesti za djecu“ Z. Ruklić, i „Narodne pripovijetke“ Z. Špoljara 1943. godine. Također u Pedagoškoj knjižnici izašla je 1943. godine knjiga M. Robotića „Metodika računarske i mjerstvene nastave u pučkim, produžnim i nižim srednjim školama“.

Društvo hrvatskih sveučilišnih profesora

Osnovano je 1904. godine s ciljem promicanja kulturnih i prosvjetnih težnji hrvatskog naroda i brige o stručnom unapređenju hrvatskih profesora. Društvo izdaje svoje glasilo „Nastavni vjesnik“ kao i časopis za srednjoškolce „Omladina“, koji 1941. godine mijenja ime u „Hrvatska mladost“. Izdavačka djelatnost Društva teče kroz dvije knjižnice: Hrvatsku školsku knjižnicu Čovjek i odgoj i Hrvatsku školsku knjižnicu Hrvatski pisci i djela, u kojima je u razdoblju NDH izašlo deset naslova.

Hrvatsko sveučilišno društvo

Osnovano je 1932. godine sa zadatkom pomoći sveučilištu i ostalim višim školama u njihovom kulturnom, posvjetnom i znanstvenom radu. Najaktivniji član društva bio je V. Bazala, sin A. Bazale, osnivača društva. Glasnik društva je „Alma mater Croatica“. Sveučilišno društvo pokreće dvije knjižnice: Knjižnica prijatelja hrvatskog sveučilišta, i Knjižnica pučkog sveučilišta čija naklada u vrijeme NDH broji deseteak publikacija. Osim toga Hrvatsko sveučilišno društvo je izdalo bibliografiju dr. V. Bazale, tiskanu kao rukopis 1942. godine.

Ured za promidžbu Glavnog ustaškog stana

Ovaj ured izdavao je propagandne publikacije o ustaškom pokretu sa svrhom širenja ustaške ideologije u narodu. U travnju 1942. godine objavljena je u Narodnim novinama okružnica u kojoj se daje obavijest o izdanjima GUS-a i izražava potreba raspačavanja istih. Direktno su pozvani

učenici srednjih i pučkih škola i upravitelji da to u svojim školama organiziraju. GUS izdavao je časopis „Ustaša“ i „Brojtnbeni izvještaj organizatorskog ureda glavnog ustaškog stana“. Nakladnička djelatnost ovog ureda bila je intenzivna u 1941. i 1942. godini, dok u 1943. pada, da bi kroz 1944. i 1945. nestala. Iz naklade GUS-a spomenula bih zbornik „Naša domovina“, „Ustaški pokret“, „Poglavnikovi govori“, „Ustaški pokret za oslobođenje Hrvatske“ i druge.

Ustaški nakladni zavod

Vlasnik ovog zavoda bio je Ustaša-hrvatski oslobodilački pokret, a isti je osnovan zakonskom odredbom iz 1942. godine. Svrha pokreta je bila da izdaje, raspačava knjige, brošure, novine i časopise, koji obrađuju politički, uljudbeni, gospodarstveni, znanstveni i umjetnički život Hrvata. Taj je zavod bio vlasnik Tiskare M. Šufflaya, Tiskare Grafika, Nakladne knjižare Velebit, a od siječnja 1943. godine i Hrv. državnog tiskarskog zavoda koji je prestao postojati. Ustaški nakladni zavod izdavao je dnevnik „Hrvatski narod, Nova hrvatska, Šilo, Šport, Zabavnik, banjalučko Novo doba, mostarsko Hrvatsko pravo i zemunski Graničar.“ Naklada ustaškog stana broji četrdesetak knjiga.

Nakladni zavod A. Velzeka

Zavod je osnovao A. Velzek 1930. godine, a u vrijeme NDH nastavlja nakladničku djelatnost. Pokrenuo je četiri knjižnice u koje je u NDH tiskano oko 40 knjiga. Najveći dio izdanja tiskala je Tipografija, a nešto manje tiskara C. Albrechta i Hrvatski tiskarski zavod. Radi se o sljedećim knjižnicama: Svjetski pisci, Naša pera, Div-knjiga (zbirke velikih romana svjetske književnosti i odabrane knjige za mladež). Nakon rata A. Velzek primoran je pokloniti svoje nakladničko poduzeće Matici hrvatskoj. U ovoj nakladi izlaze djela: „U registraturi“ A. Kovačića, „Kultura Hrvata kroz 1000 godina“, „Gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. st.“ J. Horvata, „Umjetnost kod Hrvata“ Lj. Babića, „Hrvatska književnost od početka do danas: 1100.-1941.“ S. Ježića, „Dubravka“ i „Suze sina razmetnoga“ I. Gundulića i druge.

BE-L-KA (Biblioteka lijepe knjige)

Vlasnik ove nakladne ustanove bio je J. Milković, a urednik književnik Z. Milković, ujedno i glavni urednik časopisa „Život za Hrvatsku“. Osim drugih djela, napisao je i povijesni roman „Klović“ no sudbina tog rukopisa je nepoznata. Bio je i ambasador NDH u Berlinu. Nakon rata živi u Parizu gdje objavljuje roman „Masline u vjetru“, a onda jednog dana nestaje bez traga. Belka je popularnost stekla knjižnicama: Suvremeni hrvatski pisci i Mala knjižnica, u kojima su izlazila najbolja djela hrvatske književnosti. Građanska tiskara tiskala je djela ovog nakladnika. Najveću aktivnost Be-l-ka bilježi tijekom 1941. do 1943. godine. Od poznatijih djela izdala je sljedeće: „Kip

domovine“ A. G. Matoša, „Smrt smail-age Čengića“ I. Mažuranića, „Lišće“ F. Mažuranića, „Turci idu“ A. Šenoe, „Svoga tela gospodar“ S. Kolara i drugih.

Nakladna knjižara Velebit

Ova je knjižara bila vlasništvo državnog izvještajnog promičbenog ureda pa je u skladu s tim raspačavala djela takvog karaktera. U tom svojstvu ova je naklada dala pedesetak publikacija. Pokrenula je i časopis „Najbolji članci i ogledi iz cijelog svijeta“ od kojeg je izašao samo jedan broj iz 1942. godine. Od 1943. ova naklada je vlasništvo NDH i pod nadzorom Ministarstva narodne prosvjete, a nakon toga prelazi u posjed Ustaškog nakladnog zavoda.

Naklada Ante Gruenbauma

Ova naklada pokrenula je 1943. godine dvije knjižnice: knjižnicu svjetskih pisaca u kojoj je izdavala najpoznatije i najbolje književnike svijeta i Knjižnicu europskih pisaca. Raznolikost pisaca, a i izbor djela pokazuju da je ova nakladna ustanova radila planski, vodeći računa ne samo o kvaliteti djela, već i o njihovom vrlo raskošnom uvezu. Preuzela je u okviru ovih knjižnica nakladu zabranjene Knjižnice nobelovaca Suvremene biblioteke. Naklada je najviše surađivala s tiskarama: D. Bekra, Ustaša i Grafika.

Nakladna knjižara Stjepan Kugli

Izdavala je djela hrvatskih i stranih književnika (E. Kumičić, J.E. Tomić, R. M. Rilke i dr.)⁴⁷, ali ih nije tiskala u serijama već pojedinačno. Osim toga izdala je pedesetak tomova Zakona, zakonskih odredaba i naredaba NDH, rječnik i priručnike za učenje jezika i dva zemljovida NDH. Sva izdanja tiskana su u vlastitoj tiskari.

Nakladna knjižara preporod

Izdala je „Sabrana djela“ A. Šenoe u 20 knjiga i pokrenula je 1942. godine knjižnicu Naši vidici. Djelovala je zajedno s Grafičkim zavodom Preporod. Djela koja su izdana, u svom radu također spominje Z. Turčinec u gore navedenom djelu.

Naklada Europa

Pokrenula je Političku biblioteku, Germanocroaticu i Kleinbuchreihe, časopise „Neue Ordnung“ i „Pokret“, kao i časopise „Alarm“ i „Za dom“, koji su izlazili na njemačkom, talijanskom i francuskom jeziku. Ovo nakladno poduzeće služilo je i za djelatnost njemačke vojne obavještajne službe. Europina izdanja tiskala je Tipografija.

⁴⁷ Turčinec, Z. Knjiga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : magistarski rad. Zagreb : Filozofski fakultet 1998., str. 191.

4. Knjižnice i cenzura u NDH

U impozantnom broju od preko 3000 naslova knjižne proizvodnje u NDH, na njenom području djelovalo je oko 5 000 knjižnica u čijim se fondovima, nalazilo oko 4 000 000 svezaka. U Zagrebu su bile 394 knjižnice s oko 1 500 000 svezaka. U državne knjižnice ulazile su knjižnice pučkih škola, njih 3770, knjižnice srednjih škola - oko 250 i oko 150 knjižnica visokih škola i državnih zavoda.⁴⁸ Na čelu javnih knjižnica bila je Hrv. Narodna i sveučilišna knjižnica, koja je zakonskom odredbom po nadzorom Ministarstva narodne prosvjete. Ona je morala njegovati znanost u svim granama, propremati narodnu bibliografiju i bibliografiju struka, pomagati nastavu na sveučilištu, prikupljati djela trajne vrijednosti, regulirati način prikupljanja državne građe, a to je obavezni primjerak ,kupnja, poklon i zamjena. Ima spremišta za knjige, časopise i novine, za rijetke knjige i rukopise (trezor), za zemljovide, za zabranjene knjige i za duplikate. Krajem 1942. posjedovala je oko 500 000 svezaka, 5500 rukopisa, 156 inkunabula i 135 listova i časopisa . Imala je 4 čitaonice, abecedni stručni i mjesni katalog, te katalog rukopisa i rijetkih knjiga.

Metropolitanska knjižnica Zagrebačkog prvostolnog kaptola pohranjena u Sveučilišnoj knjižnici bila je pristupačna javnosti samo uz dopuštenje ravnatelja. Njezin je fond brojio 55 280 svezaka iz teologije i drugih područja znanosti, oko 380 rukopisa i 169 inkunabula.

Knjižnica HAZU-i imala je u fondu oko 90 000 svezaka iz svih područja znanosti, oko 3 000 rukopisa, inkunabula i rijetkih knjiga i oko 400 listova i časopisa. Imala je i abecedni katalog. Valja spomenuti i Knjižnicu općine grada Zagreba (Gradsku knjižnicu) s oko 60 000 svezaka iz lijepe i znanstvene književnosti, velikim brojem rukopisa i jednom inkunabulom, te se oko 66 listova časopisa. Imala je abecedni, stručni i mjesni katalog.

Osim navedenih knjižnica, radile su u Zagrebu i Knjižnica galerije umjetnosti NDH s oko 350 djela o suvremenoj umjetnosti, Knjižnica etnografskog muzeja s 5 088 svezaka i 238 časopisa, Knjižnica muzeja grada Zagreba s oko 1750 svezaka i 9 časopisa, Knjižnica iseljeničkog muzeja s oko 5 000 svezaka i 20 iseljeničkih časopisa i Knjižnica Hrvatske radničke komore sa zadatkom širenja kulture i prosvjete među radnicima i namještenicima. Krajem 1942. ona je imala oko 18 000 svezaka.⁴⁹

Iako je u NDH knjiga bila na visokoj cijeni, knjižnice su bile slabo financirane pa su teško dolazile do novih publikacija. Javne knjižnice imale su velik broj korisnika, o čemu svjedoče i statistička izvješća zagrebačke Gradske knjižnice, koja je imala 1941. godine 4000 članova, a dnevno izdavala preko 200 knjiga. Najviše su se tada čitali Kumičić, Budak, Šenoa, Harambašić i Matoš. Ovi podaci o pritiscima na knjižnice ne čude, ako se uzme u obzir visoka cijena knjige. Radi toga niče i veliki broj antikvarijata, jer je skupoća knjiga prisiljavala bibliofile da tu kupuju.

⁴⁸ Turčinec, Z. Knjiga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : magistarski rad. Zagreb : Filozofski fakultet 1998., str. 196.

⁴⁹ Ibidem, str. 202.

Nažalost, s druge strane čišćenje knjižnica, posebno školskih i pučkih, od nepoćudnih i nepodobnih knjiga, časopisa i listova bio je jedan od prioriteta vlasti odmah po osnutku NDH. Trebalo je, što je brže moguće, odstraniti iz javnih, a po mogućnosti i privatnih knjižnica, ali i iz knjižara sve knjige koje se nisu slagale s politikom ustaške vlasti, pa i one knjige koje su mogle iritirati njihove saveznike Njemce i Talijane. Državni izvještajni i promidžbeni ured razaslao je na početku 1942. Privremeni popis pisaca zabranjenih za prodaju u knjižarama i knjižnicama u NDH. Upućuje na to pritisak koji je vršen na knjižničare kako bi provodili službenu politiku cenzure. Iz priloženog Popisa vidljivo je da su ustaške vlasti zabranjivale ponajprije pisce svjetske i židovske nacionalnosti te pisce lijeve i marksističke orijentacije. Bile su to uglavnom knjige koje je izdala beogradska naknadna ustanova Nolist.⁵⁰ Cenzuru je u početku provodilo Državno tajništvo za propagandu, zatim Državni izvještajni i promidžbeni ured i konačno Glavno ravnateljstvo za promidžbu. Glavni ustaški stan i Ustaška mladež osnovali su također povjerenstva koja su obilazila knjižare, tiskare, nakladne zavode i privatne stanove i obavljala pljenidbu knjiga. Našim nakladnicima i tiskarima život je zagorčavala i njemačka cenzura. Tako su njemački cenzori u svibnju 1944. zaplijenili časopis *Za dom* zbog članka koji je ružno govorio o četnicima. Zanimljiv je slučaj s knjigama V. Nazora. Naime, nakon Nazorova odlaska u partizane, zabranjena su i zaplijenjena sva njegova djela. Djelatnici HIBZ-a pokušavali su spasiti Nazorova djela, ali ih je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost odnijelo s namjerom da ih uništi. Mate Ujević je tražio da mu predaju barem korice knjiga, što mu je uspjelo. Kada su djelatnici HIBZ-a saznali da Zagrebačka tvornica papira ne može prerađivati stari papir, zatražili su obustavu uništavanja Nazorovih djela, što im je odobreno.⁵¹

Od 1942.-1944. cenzuru je vršilo Glavno ravnateljstvo za promidžbu, kojim je upravljao ing. Vilko Rieger, zatim Mijo Tolj pa na koncu prof. Ivo Bogdan, a cenzuru su provodili i referenti prof. Pejnović, prof. Machulka, kratko vrijeme dr. Rendić i katolički pjesnik Branko Kolarić. Od nakladnih ustanova s cenzurom je najviše problema imala Suvremena biblioteka (Nakladni zavod Josipa Čaklovića) kojoj su zabranjeni sljedeći rukopisi:

Š. Graf. Metež

L. Bus-Fekete. Iz ljubavi nedovoljno

H. de Monfreid. Kriomčari hašiša. Ovaj roman je zabranjen zbog kriminalističkog sadržaja koji ne djeluje odgojno.

V. Blasco Ibanez. Put oko svijeta. Putopis ovog Španjolca zabranjen je jer je, navodno, previše veličao SAD.

T. Wilder. Most sv. Ljudevita Kralja Kabala. Ovaj američki roman, dobitnik Pulitzerove nagrade, okarakteriziran je kao napad na vjeru.

⁵⁰ Stipčević, A. Popis zabranjenih knjiga iz 1942. godine (Prilog povijesti čišćenja knjižnica od nepodobnih knjiga u Hrvatskoj) // *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 43 (2000.), br. 3, str. 91-97.

⁵¹ Švab, M. Mate Ujević, utemeljitelj suvremene hrvatske enciklopedike: o dvadesetpetoj obljetnici smrti (1967-1992.). // *Radovi Leksikografskog zavoda, Miroslav Krleža* 2 (1992.), str. 9 – 45.

W. St. Reymont. Vampir. Poljskom autoru zamjera se što se bavi spiritizmom koji uzbuđuje narod.

H. Walterboer. Tampookov sin

Hana Szasz. Kraljica Kristina. U romanu švedska kraljica prelazi na katolicizam, što bi moglo uvrijediti protestantske Nijemce.

A. Fraccaroli. Rossini. Ova je knjiga zabranjena nakon kapitulacije Italije

Cenzura je zabranila i dvije knjige Matice Hrvatske; Razgovor o Europi P. Valerya i Problemi novca između dva rata G.M. Keynea.

Zamišljena Knjižnica nobelovaca zabranjena je, a iz te naklade koju je poslije preuzela Naklada A. Gruenbauma pod drugim imenom, zabranjene su ove knjige:

J. Gabswerthy. The Patrician

A. France. Le Petit Pierre

A. Gide. Les Cares du Vatican, itridem, str. 218.⁵²

Nakladi A. Velzeka nije dopušteno tiskanje knjige dr. Helmta Ungera Poslanje i savjest, a i Hrvatska knjiga imala je teškoća s dozvolom za tiskanje knjige Petra Pekića Postanak NDH. S cenzurom je loše prošla Držićeva komedija Dundo Maroje, a sve zbog toga što je njemački poslanik Siegfried Kasche bio revoltiran likom njemačkog grofa Uga Tedeška, koji se nikako nije mogao svrstati u kategoriju arijeuskog *Übermenscha*. HBIZ nije imao problema s cenzurom do kraja 1944.g., osim navedenog slučaja s Nazorovim knjigama.

U nekim je djelima cenzura vršila ispravljanje teksta. Npr. u djelu dr. Ive Pilara Južnoslavensko pitanje. Svi dijelovi u kojima se govori o suradnji Austrije i Njemačke sa Srbijom, a protiv Hrvatske su izostavljeni. Drastične promjene teksta provedene su u ovim djelima, sve izdanja Suvremene biblioteke:

M. Begović. Giga Barićeva

J.A. Lux. Ludwig Van Beethoven

P. Courthon. Delacroix

H. Ibsen. Peer Gynt

R. Hudu Slučaj dra Deruge

W. St. Reymont. Sanjar

Z. Veljačić. Srebrna lisica.⁵³ Nažalost kod nekih književnika se naišlo na opravdavanje cenzure. Tako Vinko Nikolić u tekstu Nacionalni zadatak književnosti smatra da se književno djelo mora nadzirati jer književnost spada u javno djelovanje i mora se pokoravati zahtjevima javnosti.⁵⁴

⁵² Hergešić, I. O nakladnom radu i cenzuri pod ustaškim režimom // Republika 1,3/ 1945, str. 215

⁵³ Ibidem, str. 216

⁵⁴ Turčinec, Z. Knjiga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : magistarski rad. Zagreb, Filozofski fakultet, 2006, str. 241.

5. Partizanske tiskovine

Tijekom Drugog svjetskog rata nametnulo se pitanje čitanja u vojskama koje su operirale u hrvatskim zemljama. Partizani su to pitanje pokušavali riješiti na svoj način. Oni su svoje promidžbene brošure, novine, biltene i sl. umnožavali ciklostilima i sličnim tehnikama, a jedini cilj te proizvodnje bio je agitacijsko-propagandističko promicanje komunističke ideologije, veličanje SSSR-a, posebice Lenjina i Staljina. U tim neuglednim tiskovinama već tijekom rata stvarao se, po uzoru na praksu u SSSR-u, kult vođe. Dovoljno je spomenuti brošuricu Svi trebamo znati zašto volimo Titu koju je izdao Agitprop Oblasnog komiteta KPH za Slavoniju, no nije to bilo i jedino takvo štivo koje su partizani morali čitati. Sve češće su se tiskale i brošure o nužnosti stvaranja seljačkih radnih zadruga, opet po uzoru na one u SSSR-u, za koje se tvrdilo da su posljednja riječ napredne poljoprivredne, stočarske i druge proizvodnje na selu. Trebalo je učiti od SSSR-a, a posebice od genijalnog (ovaj se atribut redovito pojavljivao kad god se spominjalo Staljinovo, a kasnije i Titovo ime) J. V. Staljina. Zato je tiskana Staljinova knjižica pod naslovom Vrtoglavica od uspjeha. K pitanju kulturnog pokreta. Nema u tim brošurama ni traga zabavnim, špijunskim, avanturističkim, humorističnim i sličnim tekstovima koji bi mogli pomoći izmučenim i gladnim borbicima da lakše podnose teškoće vojničkog života. Literarni pak sastavi, koji se tu i tamo ipak pojavljuju, npr. Jama I. G. Kovačića, bili su veoma daleko od literature koja dopušta opuštanje i razbibrigu.

Izdavačka djelatnost iz vremena rata kao narodno oslobodilačkog pokreta je skromna, a o tome ima samo nekoliko bibliografija objavljenih poslije oslobođenja. Matko Rojnić navodi da je jedna drugarica, po zvanju bibliotekar, počela na oslobodilačkom teritoriju Hrvatske u prosincu 1943. prepisivati na listićima knjige i listove. Prilike su bile suviše nepovoljne, tako da je od toga rada ostao samo snop listića o opisu pojedinih izdanja⁵⁵. U bibliografiji Naša štampa nalaze se spisi objavljeni o toku rata kao izraz oslobodilačkih težnji nroda predvođenih partijom u borbi protiv okupatora. Stoga nije u pitanju je li neka knjiga izašla na oslobođenom ili okupiranom području. U bibliografskim priložima objavljenim u Našoj štampi uvrštena su i izdanja iz El Shatta. Iz tog zbornika može se doznati da je 9. broj Vjesnika Jedinstvene narodno oslobodilačke fronte Hrvatske posljednji koji je izašao u Zagrebu 1941.g. dopao u ruke ustaške policije, osim četiri primjerka. Na oslobođenom području iz 1942. g. je prvi broj Vjesnika tiskan u 300 primjeraka, a u siječnju 1944. isti je izlazio u 5000 primjeraka. Neki od listova, tjednika, brošura koje su partizani u svojoj primitivnoj tehnici, ali s vrlo jasnim prije rečenim ciljevima, tiskali su: Crveni vjesnik, Primorski vjesnik, Letak u borbu, Primorski borac, Komunist, Sloboda, Rodoljupka, Glas Istre, Nova mladost, itd.

Tijekom Drugog svjetskog rata partizani nisu donosili nikakve zakone o cenzuri. U to vrijeme imali su oni drugog posla, a ne baviti se pisanjem zakona, no to ne znači da nisu znali što treba, a što se ne

⁵⁵ Rojnić, M. Bibliografija izdanja Narodno-oslobodilačkog pokreta // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 2, 1/4, str. 12.

smije tiskati i čitati. Bilo je tu, naoko, mnogo improvizacija, ali su oni i bez zakona i propisa znali koje se knjige ne smiju tiskati i čija se djela ne smiju čitati. Kad su preuzeli vlast u državi, nisu trebali mnogo razbijati glavu time što moraju sadržavati zakoni o tisku (uzorak za sastavljanje istih imali su u sovjetskim zakonima i propisima), a znali su i koji su bili autori čija se djela ne smiju tiskati, držati ih u knjižnicama, niti čitati.⁵⁶

⁵⁶ Stipčević, A. Povijest knjige u Hrvata : od početka hrvatskog narodnog preporoda (1835.g.) do danas. Zagreb Školska knjiga : 2008., str. 503.

Zaključak

Sektor knjige je široko područje i uključuje mnoge djelatnosti, institucije i osobe. Cilj je da djelo koje je pisac napisao različitim postupcima umnožavanja i raspačavanje dođe do čitatelja.

Kad su prilike povoljne i kada nema napetosti i pritisaka to se uspješno realizira, no u ratnom vihoru kakav je bio Drugi svjetski rat, nažalost nestajali su ljudi, s njima je trebala biti zabranjena ili ojačana njihova povijest, jezik, te kulturna i znanstvena postignuća zabilježena u knjigama. Radi toga se knjizi tada pridavala velika važnost, posebno u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Rečenica „Inter arma silent musae“ tu se nije obistinila. Jedna od glavnih obilježja NDH na kulturnom planu je široka izdavačka djelatnost i iskazivanje posebne pažnje knjizi i njezinim autorima. Upravo u to vrijeme golemog svjetskog prevrata djelovali su u Hrvatskoj ljudi koji su shvatili da se tuđem zlu i nametanju režima mogu suprotstaviti perom, istinom, znanjem, tolerancijom i određenom fleksibilnošću. Oni su osnivali institucije i pokretali projekte kao nitko prije i poslije njih u Hrvatskoj.

Glavna uloga u stvaranju ustaške književne produkcije namijenjena je središnjim kulturnim institucijama i nakladnim ustanovama, ponajprije Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, Matici hrvatskoj, Društvu hrvatskih književnika te Hrvatskom izdavačkom bibliografskom zavodu. Nijedna od ovih institucija nije pokazala posebnu političku naklonost režimu. Predsjednik HAZU-a Tomo Matić istaknuo je da je zadaća te institucije promicati znanstvena istraživanja i razvoj umjetnosti te voditi hrvatski narod stazom objektivne spoznaje istine. Filip Lukas naglasio je da su uspostavom NDH ostvarena nacionalna načela za koje se Matica hrvatska borila, pa se ona može vratiti svom kulturnom radu. Spiritus movens izdavačke djelatnosti u NDH bilo je novoosnovani HIBZ na čelu s doktorom Matom Ujevićem, organizatorom rada na Hrvatskoj enciklopediji, i danas najvećem nakladničkom pothvatu i vrhuncu knjige u Hrvata. On je to bio upravo u smislu objektivnosti i političke tolerancije.

Još su neki manji nakladnici, poput Suvremene biblioteke, čija se izdanja mogu uvrstiti u standarde kvalitete hrvatske književnosti. Nažalost, najveći dio izdanja ostalih izdavača nakladnika korišten je u političke svrhe i cilj mu je bio glorificiranje ustaškog pokreta. Velik broj kvalitetnih autora i njihovih djela bio je u NDH na indeksu. Mnoga od tih djela su uništena, dok su ostala zaključana u bunkere čekajući neka bolja vremena. Unatoč tome, čovjeka ne može ostaviti ravnodušnim činjenica, da u tim vremenima, kada oružje govori i puno je politički suprotstavljenih čimbenika na području ondašnje Hrvatske, bibliografija knjižne proizvodnje NDH broji preko 3000 jedinica, a dnevno je promovirano po nekoliko naslova iz svih područja ljudske djelatnosti.

Partizanski su tisak i naklada tada bili siromašni u odnosu na tisak, nakladništvo tj. knjižnu produkciju NDH.

U radu sam pokušala objasniti značajnije pojmove koji ulaze u sferu nakladništva, razvoj knjižne djelatnosti i odnos prema knjizi kroz povijest, posebno hrvatsku, i dovesti do perioda Drugog

svjetskog rata tj. Nezavisne Države Hrvatske, kada su intelektualci, akademici, pisci politički opredijeljeni ili ne, pridonijeli tome, da je u tom relativno kratkom vremenu hrvatske povijesti djelovalo preko 200 nakladnika i da je tada knjižna produkcija zablistala kvalitetom i brojnošću, zasjenjujući vrijeme prije i poslije toga, sve do danas.

Djelovanje HAZU-a, Matice hrvatske, HIBZ-a i drugih nakladnika potvrdilo je moralnu i intelektualnu otpornost i stvaralačku snagu hrvatske misli u tmurnom i turbulentom vremenu Drugog svjetskog rata.

Literatura

1. Barac, A. Bijeg od knjige, Zagreb : Naprijed, 1965.
2. Breyer, M. Nakladna poduzeća // Naša domovina : zbornik / gl. ur. Filip Lukas. Zagreb : Glavni ustaški stan, 2, 1943. , str. 1037 – 1044
3. Goldstein, I. Povijest 4 : udžbenik za četvrti razred gimnazije. 1. Zagreb : SysPrint, 2010.
4. Hergešić, I. O nakladnom radu i cenzuri pod ustaškim režimom. // Republika 1 (1945.) 3, str. 215 – 221
5. Horvat, J. Preživjeti u Zgarebu : dnevnik 1943. – 1945., Zagreb : SNL, 1989.
6. Horvat, J. Živjeti u Hrvatskoj : 1900 – 1941 : (zapisci iz nepovrata) Zagreb : SNL, 1984.
7. Hrvatska enciklopedija. // Zagreb : Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999 -. Sv. 6., 7., 9. 2004.
8. Jelčić, D. Kulturni život u NDH. // Časopis za suvremenu povijest. 27(1995) 3, str.521-526
9. Jelčić, D. Stopedeset godina Matice Hrvatske. // Radovi leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“ 2 (1992) str. 81 – 96
10. Klaić, V. Knjižarstvo u Hrvata : studija o izdavanju i širenju hrvatske knjige. Zagreb : Knjižare St. Kugli, 1992.
11. Krizman, B. Nezavisna Država Hrvatska između Hitlera i Mussolinija, Zagreb : Globus 1983.
12. Lovrenčić, R. Nemirni mir : svijet 1918. – 1939. Zagreb : Mala zvona, 2011.
13. Matković, H. Povijest Nezavisne Države Hrvatske : kratki pregled. Zagreb : Naklada P.I.P. Pavičić, 1994.
14. Nikolić, V. Nacionalni zadatci književnosti. Zagreb : Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, 1944.
15. Pelc, M. Pismo knjiga slika : uvod u povijet informacijske kulture, Zgareb : Goledn marketing, 2002.

16. Perić, I. Povijest Hrvata. Zagreb : CTT – Centar za transfer tehnologije, 1997.
17. Rojnić, M. Bibliografija izdanja Narodno-oslobodilačkog pokreta. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 2, 1951., 1/4, str. 1-18
18. Sagarak, D. Zagreb : 1941. – 1945. Zagreb : Vlastita naklada, 1995.
19. Stipčević, A. Socijalna povijest knjige u Hrvata 3 : od početka Hrvatskog narodnog preporoda (1835.) do danas, Zagreb : Školska knjiga, 2008.
20. Stipčević, A. Popis zabranjenih knjiga iz 1942 : prilog povijesti čišćenju knjižnica od nepodobnih knjiga u Hrvatskoj. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 43. 3 (2000.), str. 91-97
21. Švab, M. Mate Ujević, utemeljitelj suvremene hrvatske enciklopedike : o dvadesetpetoj obljetnici smrti (1967.-1992.). // Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krelža“ 2 (1992.), str. 9-73
22. Tijan, P. Najjači biljeg naše kulture. // Spremnost 2 (1943.) 71, 9. srpnja, str. 9
23. Turčinec, Z. Cenzura u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 43, 3 (2000), str. 79-90
24. Turčinec, Z. Izdavači / nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. // Časopis za suvremenu povijet 32, 1 (2000.), str. 51-71
25. Turčinec, Z. Knjiga u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj : magistarski rad. Zagreb : Filozofski fakultet, 1998.
26. Živković, D. Elektronička knjiga. Zagreb : Multigraf, 2001.